

IDEGENSÉGEK ÉS SZOKATLANSÁGOK:

Kölcsey ismeretlen nyelvészeti tárgyú munkája*

T. Erdélyi Ilona tiszteletére

A neológia mellett érvelve a kazinczyánus tábor mindig hangsúlyozta, hogy úgy a klasszikus európai, mint a magyar irodalomban az általánosan bevett nyelvi normától való eltérés folyamatosan alkalmazott stíláriis gyakorlat volt. Mivel állításukat példákkal igyekeztek alátámasztani, jegyzékeket állítottak össze a különösnek ítélt fordulatokból. A szokatlan nyelvi megoldások kigyűjtése azonban nagy körültekintést igénylő feladat, mert a munka elvégzéséhez szükséges annak a normának pontos ismerete, melyhez viszonyítva a kérdéses elemek különösnek, újszerűnek tűnnek. Márpedig időben távol eső forrásokból, ahol a saját nyelvi kompetencia nem szolgálhat mércéül, igen nehéz kivonni a viszonyítás alapjául szolgáló, általánosan bevettnek mondható normát. Az alább közölt jegyzetben Kölcsey meghatározott öt, pontosabban hat nyelvi eljárást, melyek szerinte a magyarban neologizmusokat eredményeztek, és minden egyes típushoz bő példaanyagot csatolt Szenci Molnár Albert, Zrínyi, Illyés András, Faludi műveiből és az 1808-ban Debrecenben kiadott, református énekeskönyvből.

Kölcsey publikálatlan, autográf kézírata számos más, máig feldolgozatlan, szintén autográf, nyelvészeti tárgyú jegyzetével együtt 1978-ban került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába, ahol a Quart. Hung. 4361. jelzetű bekötetlen, összefűzetlen, tékában őrzött kéziratgyűjteményben található. A négy, 265 × 210 mm méretű, bordázott, vízszintesen vonalazott vízjelű fólió bal élén enyvdarabkák találhatók, ami arra mutat, hogy egy valaha bekötött kéziratgyűjtes szétbontott lapjaival van dolgunk. A 4. fólió közepén vízszintesen ketté van szakadva. A fekete tintával írott szöveg a fóliók rektóján a bal, verzóján pedig a jobb oldalon helyezkedik el úgy, hogy kb. 80 mm széles margónak is marad hely, ahol Kölcsey, Szemere Pál és Helmeczy Mihály kezétől kiegészítések, rájegyzések találhatók. A szövegben lévő aláhúzásokról nem mindig lehet eldönteni, hogy Kölcseytől származnak-e. Az 1. fólió rektójának tetején öt olvashatlanságig áthúzott sor van. A fóliók jobb felső sarkában bekarikázott (aláhúzással jelöljük) és be nem karikázott, ceruzás, korábbi, irattári lapszámok találhatók: 1. f. r.: 3, 1; 2. f. r.: 4, 2; 3. f. r.: 5, 3; 4. f. r.: 4; 4. f. v. 6; a lapszámozás az itt közölt kézirattal együtt őrzött, de szöveg szerint ahhoz nem kapcsolódó („tűfolódó formákra” kezdetű) fólión folytatódik: 5. f. r.: 7, 5. Az áthúzott öt sor és az a tény, hogy a bekarikázott számok nem 1-gyel kezdődnek, lehetővé teszik a feltételezést, hogy a közölt jegyzetet a tárgyhoz kapcsolódó, jelenleg nem ismeretes szöveg előzte meg. Az 1., 2. és 3. f. v-ján valamint a 4. f. r-ján, alul a könyvtár kerek pecsétje: „ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR”; az 5. f. v-ján a kézirattár

* Ez a munka az OTKA T 029.386 számú kutatási programja keretében készült.

szögletes pecsétje: „Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattár Sz. 354/99/1978”, mely fölött ceruzával a jelzet (Q. H. 4361) található.

A sajtó alá rendezés során betűhív szövegkiadásra törekedtünk. Megtartottuk az *s* és a *f* betűk megkülönböztetését, mert – bár hangértékükben semmi eltérés nincsen közöttük – Kölcsey az esetek nagy részében ezen a téren is követte az eredeti szövegek írásmódját, azaz valamilyen jelentőséget tulajdonított a két betű közötti különbségtételnek. (Meg kell jegyezni, hogy számos esetben nehézséget okozott a két betű megkülönböztetése.) Az *o* és *u* betűket *oe* és *ue* betűcsoportokkal írtuk át. A kéziratban az *e* kérdőszó felett egy erősen balra döntött, közel vízszintes ékezet található: ezt *è* betűvel írtuk át. A rövidítések szögletes zárójelben, a szövegben oldottuk fel. A Kölcsey által kimásolt szövegrészek számos esetben apróbb, helyesírási eltéréseket mutatnak az eredeti nyomtatott változattól. Ezekre csak akkor hívjuk fel a figyelmet, ha ítéletünk szerint jelentést befolyásoló szerepük van. Faludi verseiben (FALUDI 1786–1787) a hosszú *ő*-t és *ű*-t a betű két pontja közé húzott vessző jelöli. Ezt a jegyzetekben mindenütt *ő*-nek és *ű*-nek írtuk át. A szövegnek nincs Kölcseytől származó címe, ezért az első mondat két olyan szavát emeltük ki címnek, mely eligazítást nyújt a munka tartalmáról.

Az Idegenségek és szokatlanságok keletkezése

Az írás létrejöttéről közvetlen adat nem áll rendelkezésre, Kölcsey filológiai tevékenységének vizsgálatával azonban valószínűsíthető a munka keletkezésének ideje és körülményei.

Kölcsey 1814. június 21. és 25. között érkezett Pécelre, Szemere Pálékhoz,¹ akikkel az ősszel Lasztócot, Széphalmot és Tolcsvát megjárva november végéig együtt maradt.² Barátjának küldött önéletrajzi levelében úgy emlékezett vissza erre a nyárra, hogy az a „költésnek vala szentelve”, de emellett hangsúlyozta: „midőn a Mondolattal töltöttük az időt, előbb komoly (filológiai) értekezést írtunk. Ettől kezdődik filológiai mélyebb ismeretem. Azelőtt ilyenekkel kevés időt tölték. Ezekbe te vontál bele; de az akkori dolgozások egy része mégis kritikái vala. Például a különböző költők különböző nyelvéről való értekezés stb.”³ A megnevezett írások a *Felelet a Mondolatra* című szatirikus vitairaton kívül szöveg szerint nem ismeretesek. A „komoly értekezés”-sel esetleg azt lehet összefüggésbe hozni, hogy Kölcsey 1815 tavaszán Döbrentei Gábornak említést tett egy nyelvújításról szóló dolgozatról: „A múlt nyáron írtam a neologizálásról egy dissertatiót; s ohajtom, hogy valaha láthatnád.”⁴ Két hónappal később Kazinczynak részletesebben beszélt egy hasonló tárgyú tanulmányáról: „Azon írásomban, melyet a múlt ősszel Uram Bátyámnak felolvastam (ezen először Palitól talált) négy pontokra huzatik a neologizálás:

¹ A megérkezés időpontjáról lásd: Kölcsey–Kállay Ferenchez, Pozsony, 1814. június 20. KÖM2, III, 148. A *Vilma emlékkönyvébe* című versét pedig június 25-én Pécelről datálta. (Lásd KÖLCSEY 2001, 562–565.)

² Lásd GYAPAY 2001, 36–38.

³ Kölcsey–Szemeréhez, Pozsony, 1833. március 20. KölcsLev, 144.

⁴ Kölcsey–Döbrenteihez, Álmosd, 1815. május 3. KölcsLev, 50.

az idegen frázisokkal való élésre, a szókurtításra, a szóformálásra, a szóalkotásra. Az első pontra tartoznak az inverziók is, a harmadikra a szók poétai öszveragasztása (verba composita), valamint a derivatio, és az analógiai formálás.⁵ Ugyanez év őszén Varga Tamásnak úgy írt a *Feleletről*, mint amit „egy fontosabb philológiai munka mellett tréfából” készítettek.⁶ Semmi sem zárja ki, hogy a Döbrenteinek, Kazinczynak és Varga Tamásnak említett tanulmány ne lenne azonosítható egymással, valamint az önéletrajzi levélből ismert „komoly értekezés”-sel. E mellett szól az a feltételezés is, miszerint valószínűtlen, hogy Kölcsey rövid időn belül több azonos tárgyú nyelvészeti-filológiai értekezést írt volna. A Szemere társszerzőségére való utalásokat pedig úgy lehet magyarázni, hogy a tanulmány gondolati kiforrálódása beszélgetések illetve közös munka során történt, a végleges írásos változat papírra vetését azonban kizárólag vagy nagy részben Kölcsey vállalta magára. Ha tehát elfogadjuk, hogy mind a négy forrás ugyanarról a műről beszél, akkor biztonsággal állítható, hogy egyik levélrészlet sem vonatkozik az *Idegenségek és szokatlanságokra*, hiszen a nyelvújításról írott disszertáció – a Kazinczyhoz intézett levél tanúsága szerint – másképpen kategorizálta a neologizálás nyelvi megoldásait, és feltehetően több kifejtő részt tartalmazott. Az önéletrajzi levélben említett „különböző költők különböző nyelvről való értekezés” pedig témája miatt nem lehet azonos a most közölt írással. 1814-re visszaemlékezve Kölcsey úgy fogalmazott, hogy a megnevezett szövegek nem adták akkori munkáinak teljes jegyzékét. Levelezése és egyéb fennmaradt dokumentumok segítségével valóban számos további írás köthető a kérdéses időszakhoz.

1814 tavaszán Szemere tervezte, hogy az előző év végén napvilágot látott *Mondolatra* válaszol,⁷ de nem lehet tudni, mivel készült el ekkortájt. Május közepén tartott esküvője⁸ minden bizonnyal nem kedvezett az írásnak. A munka akkor vett lendületet, amikor Kölcsey Pécelre érkezett, és a házigazda hatására filológiai stúdiumokba merült. Néhány nappal megérkezése utánra, június 27-ére datált az a kiadatlan, kéziratos jegyzete, melyet Christian Garve *Einige allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserungen*⁹ című írásából készítette. A *Felelet* egyes részei szerzőségének és keletkezési idejének megállapításához segítségül szolgálhat az a tény, hogy Kölcsey Szemerével ellentétben¹⁰ igen rendszeresen datálta kéziratait. Már a *Felelet* korabeli szerkesztője észrevette, hogy azok között a dátumok között, melyek a pamflet bizonyos részei élén állnak, akad olyan, mely

⁵ Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1815. július 5. *KölesLev*, 59.

⁶ Kölcsey–Varga Tamáshoz, Cseke, 1815. október 25. *ItK*, 1964, 672–673.

⁷ A *Mondolat* egy példányát Szentmártonyi Radó Sándor küldte meg Kazinczynak (hely nélkül, 1813. december 20. BALASSA 1898, 9), aki 1814. január 7-én vette a küldeményt (Kazinczy–Helmecczy Mihályhoz, Széphalom, 1814. január 8. *KazLev*, XI, 175). A *Mondolatra* adott válasz terveiről és benne Szemere szerepéről lásd CZEIZEL 1928, 76; Vitkovics Mihály–Kazinczyhoz, Pest, 1814. március 19. *KazLev*, XI, 294–295; Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1814. április 9. *KazLev*, XI, 332–333; Szemere–Kazinczyhoz, [Pest], 1814. április 29. *KazLev*, XI, 361.

⁸ Vö. Kazinczy–Kis Jánoshoz, Széphalom, 1814. május 18. *KazLev*, XI, 373.

⁹ OSZK Kt, Quart. Hung. 4361, 54–56. főlíó.

¹⁰ Lásd RGY, SzT, V. pótkötet. Vö. KOZMA–LADÁNYI 1982, 226–227.

nem felel meg az írás fikciós keretének.¹¹ Maga Kölcsey is úgy nyilatkozott, hogy „a darabok előtt álló bohó datumok is tudatlanságból vagynak kinyomtatva.”¹² A részben Szemere által jegyzett, gyűjteményes kiadás már nem is közölte ezeket a keltezéseket.¹³ Mindez tehát arra mutat, hogy a kéziratról a dátumok a szerzők szándéka ellenére kerültek bele a nyomtatott változatba. Így nem alap nélküli az a feltételezés, hogy a dátummal ellátott szövegek Kölcsey tollából származnak, és az ő szokásának megfelelően a keletkezés idejét jelzik. Ezek szerint valószínűsíthető, hogy Kölcsey július 18-án a *Két levél Bohógyi Gedeonhoz egy quietált Majortól*, július 22-én pedig *A' Lepe a' Mondolatos feje felett. Lukáts Miklós Sáppei rende szerént* című részeket dolgozott.¹⁴ Július 23-án Helmezy Mihálytól a *Felelet* és más munkák megírásához kölcsönkérte a *Mondolatot*, Perecsényi Nagy Lászlónak annyi munkáját, „amennyi találtatik”, Wándza Mihálynak *A busongó Ámor* (Pest, 1806), Kovács Pálnak *Magyar példa- és közmondásai* (Győr, 1794) című művét, és „hogy a sok rossz közt egy jó is legyen”, Zrínyi *Adriai tengernek Syrenaia* (Bécs, 1651) című kötetét.¹⁵ Bár a Zrínyin kívül semmit sem kapott meg,¹⁶ július 26-án és 28-án feltehetően folytatta a *Felelet* megírását, mert ezekre a napokra datáltak *A' Satyrus a' Mondolat Irójához* és a *Bohógyi Gedeonhoz* („Türóra szarka”) című szövegek.¹⁷ Augusztus 1-jén Wándza meg Perecsényi írásai és a *Mondolat* megküldésének ügyében ismételten Helmezyhez fordult, és egyben röviden beszámolt akkori, Szemerével együtt folytatott tevékenységéről: „Mi Jenischt és Garvét s mellé Édes Gergelyt s Wandzát, Folnesicsot olvassuk. Nem igaz? a rend igen szép, s a nyelvmívelésnek jó után vagyunk. Meg fogjuk látni a resultátumot, és ha valami jó fog kijöni, kérdeni fogjuk, Jenisch-e és Garve, vagy Édes, Wandza és Folnesics érdemelnek-e hálát?”¹⁸ A levél hátoldalára Szemere is vetett néhány sort, melyben kérései mellett minden biztonnal a készülő, megsemmisítőnek szánt *Feleletet* harangozta be: „A' Debreczeni Grammaticára 's Pethe Gazdaságára”¹⁹ is szükségünk volna. Küld ki ezeket is édes Barátom! Készülj édes Helmezym; ha bemegyünk [ti. Pécelről Pestre] gyönyörű órákat

¹¹ A *Felelet*ben Bohógyi Gedeon halálának említésekor ez olvasható: „1814. évben [Evvvel az első levél dátuma meg nem egyez.]* April. 1-ső napján reggel 7 és 8 óra közt Tót-Vázsonyban Anyjának, 's szeretett Testvérjeinek karjai közt meghala.” A szögletes zárójelbe tett mondathoz Balassa József lapalji jegyzetet fűzött: „* Ez ide nem tartozó megjegyzés tévedésből került a szövegbe.” (KÖLCSEY–SZEMERE 1898. 29.) Szemere a hibajegyzékben kitér a kérdéses helyre: „A hol az mondatik, hogy S. B (?) G. (mert így van) 1814-ben megholt ezen beszűrt pont áll: Evvel az első levél dátuma meg nem egyez.” (Szemere–Kölcseyhez, Lasztóc, 1815. szeptember 22. SZEMERE P. 1890, III, 190–191.)

¹² Kölcsey–Varga Tamáshoz, Cseke, 1815. október 25. ItK, 1964, 672–673.

¹³ MM1, V, 64, 73, 97, 101, 102. Ebből a változatból logikusan a dátumokra vonatkozó megjegyzés is ki-maradt: MM1, V, 62.

¹⁴ KÖLCSEY–SZEMERE 1898, 31, 66.

¹⁵ Kölcsey–Helmezy Mihályhoz, Pécel, 1814. július 23. KÖM2, III, 152.

¹⁶ Helmezy Mihály–Kölcseyhez, Pest, 1814. július 24. RGy, SzT, IV, 110. Itt köszönöm meg, hogy Szabó G. Zoltán rendelkezésemre bocsátotta a Kölcsey Ferenc *Minden munkái* című kritikai kiadás keretében készülő levelezés-kötetének kéziratát, melyet nagy haszonnal forgattam.

¹⁷ KÖLCSEY–SZEMERE 1898, 67, 62.

¹⁸ Kölcsey–Helmezy Mihályhoz, Pécel, 1814. augusztus 1. KÖM2, III, 153.

¹⁹ PETHÉ Ferenc, *Pallérozott mezei gazdaság [...]*, I–III, Sopron–Pozsony–Bécs, 1805–1814.

adunk nektek. Örülni fogtok és nevetni. Ruet Ilium! [Odavész Trója!]"²⁰ Összhangban van Kölcsey beszámolójával a már említett Garve-jegyzet és az első gyűjteményes kiadásban először megjelent tanulmány értékű Jenisch-kivonat dátuma. Ez utóbbi: „Pécel, August 1. 1814”.²¹ A Wándza-mű valószínűleg a hónap folyamán megérkezett Pécelre, mert augusztus 25-ére datált a *Feleletnek A' busongó Ámor: Egy Hajdani édes Andalmány Teremténye Bohógyi Gedeonhoz* című fejezete.²² Bár pontos időpontot nem ismerünk, a péceli időszakhoz köthető és a két barát közös munkájának tekinthető a *Debreceni Grammatika* szerzője nevében írott levél („Édes Öcsém Uram!”) és a *Jegyzetek a' versek alá* című fejezet.

Ezekon kívül van még más, Pécelen végzett, filológiai munkáról is adatunk. 1815 májusában Kölcsey arról írt Döbrentének, hogy „a debreceni Új Énekes Könyvből a múlt nyáron két ívnyi neologizmust” írt össze, „pedig még félig sem” olvasta el a könyvet.²³ Erről a jegyzetről júliusban Kazinczynak is említést tett.²⁴ Az eddig számba vett munkák közül ez az első, mely az *Idegenségek és szokatlanságokkal* kapcsolatba hozható. Ebben ugyanis a különböző típusú nyelvi fordulatok számbavételekor minden csoportban előfordulnak példák a Debrecenben 1808-ban kiadott énekeskönyvből. Könnyen elképzelhető, hogy a Döbrentének és Kazinczynak említett két ívnyi jegyzet az *Idegenségek és szokatlanságok* előmunkálatai voltak. Valószínű ugyanis, hogy első stádiumban az egyes művekben szereplő neologizmusokból készültek jegyzetek, melyeket Kölcsey később szerkesztett össze egy nyelvtani típusok szerinti osztályozásba. A kézirat – a margón található kiegészítések ellenére – olyan mértékű rendezettséget és a szöveg olyan folyamatosságot mutat, ami nagy mértékben valószínűsíti korábban készített jegyzetek létezését. Az előmunkálatok kéziratai jelenleg nem állnak rendelkezésünkre – mint látni fogjuk, egy részük feltehetően elveszett –, de számos adat utal létükre. 1816 elején Szemere egy olyan közös jegyzet-kötetről beszélt, melyben „Bohógyi”, azaz a *Felelet* mellett „Illyésből, Gyöngyösiből, Faludiból stb.” voltak Kölcseyvel közös jegyzéseik.²⁵ Vizsgálódásunk szempontjából az fontos, hogy Szemere a megnevezett tételeket az egyes átolvasott szerzőkhöz kötötte, ami arra mutat, hogy itt a kikövetkeztetett előmunkálatokra, nem pedig az *Idegenségek és szokatlanságok* megszerkesztett változatára utalt. Az is joggal feltételezhető, hogy a „stb.” magába foglalja a megnevezett három szerzőn túl (esetleg egyebek mellett) az énekeskönyvből és a Helmeccytől kölcsönként Zrínyikötetből kiírt szófordulatok jegyzékeit is. Mert hogy ez utóbbiból is készültek az *Idegenségek és szokatlanságok* összeállításakor felhasználható jegyzetek, arra az mutat, hogy mikor Szemere 1816 elején „az új vagy a' szokatlanabb szók 's szóllások”-ból szándéko-

²⁰ Szemere–Helmeccy Mihályhoz, Pécel, 1814. augusztus 1. MTA Kt, M. Irod. Lev. 4-r. 119. (Az előző levél hátlapján.)

²¹ MM1, IV, 131. A szöveg kézirata nem ismeretes, és az idézett kiadásban 1841-es évszám áll, de ez nyilvánvaló elírása 1814-nek. Vö. KÖM2, I, 1315–1316. A kijegyzetelt összehasonlító nyelvészeti tárgyú könyv: JENISCH 1796.

²² KÖLCSEY–SZEMERE 1898, 39.

²³ Kölcsey–Döbrenteihez, Ámosd, 1815. május 3. KÖM2, III, 176.

²⁴ Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1815. július 5. KÖM2, III, 190.

²⁵ Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. február 24. SZEMERE P. 1890, III, 196–197.

zott egy szótárat szerkeszteni, akkor a feldolgozott szerzők listájában szerepelt Zrínyi neve is.²⁶

Bár nincs közvetlen adat arra, hogy ezek a jegyzetek pontosan mikor készültek, keletkezésük időpontját mégis viszonylag megbízható határok közé lehet helyezni. Mint Kölcsey Kazinczynak Pestről 1810. március 9-én írta, az új énekeskönyvet akkoriban Péchy Imrénél forgatta és úgy ítélte, hogy a „cádentiák valóban jobbak, mint a régiben voltak!”²⁷ A levélből az is kiderül, hogy Kölcsey ekkor már baráti kapcsolatban volt Szemerével, így nem zárható ki, hogy az énekeskönyvről ők ketten is szót váltottak egymással. 1813 őszén Szemere már a nyelvújítási viták szempontjából olvasta át a kötetet, és kijegyzett belőle néhány szokatlan szót és fordulatot, melyekből egynéhányat, más hasonló adatokkal együtt, elküldött Széphalomra. Egy Bessenyei Györgytől származó idézet után így folytatta levelét: „ehhez hasonló a' Debreczeni új Énekes Könyvben is van. Ugymint, Lap 353: (NB. Ao. 1808.) [*]Jó vagy Te minden tereméseiteNEK, De jó vagy híveidNEK.” Néhány más példa után újra visszatért ehhez a forrásához: „A' Debreczeni új énekes Könyvet és a' Molnár zoltárait is keresztül olvasám. Mind Molnárban mind a' Dicséreték között leltem szokatlan szólásokat, 's fel vannak nálam jegyezve. Imhol némelyek: L. 25, 62, 72, 93, 104: nézell. L. 55, 177, 262: sírbE. L. 70: [*]Azon ólálnak (pro ólálkodnak) az hamissak. L. 72: csalatság. L. 85: Feledtük. L. 160. Inkábblan. L. 187: ő letekintett. Molnár a' n e g é d szón csúfolódó kevélységet ért, a' mint az itt következő verséből gyanitom: Lap 240: Kevély népek minket szörnyen nevetnek, Rajtunk csúfságot űznek, N e g é d e s szókkal úgy neveltünk. L. 272: [*]A' nap és hold őt dicsérje Minden csillagokkal öszve (pro együtt). [...] A' Dicséreték között L. 460: [*]Kiben soha sincs megváltozás Vagy ígérttől elhanyatlás (A' Sulyomkofák szerint:²⁸ ígérttől VALÓ elhanyatlás).”²⁹ Az a tény, hogy az itt szereplő – általunk csillaggal jelzett – minden olyan példa, mely besorolható Kölcsey felosztásába, az *Idegenségek és szokatlanságokban* is előfordul, azt valószínűsíti, hogy Kölcsey ismerte és felhasználta barátja munkáját – hacsak ő is nem éppen ugyanezeket a fordulatokat írta ki –, mikor a saját jegyzeteit vagy az itt közölt összeállítást megszerkesztette.

Nincsenek további adataink arra, hogy pontosan mikor került sor Faludi, Illyés András, Zrínyi és Gyöngyösi István műveinek tanulmányozására, de az biztos, hogy amikor a két barát az ősszel közvetlen munkakapcsolatba került Kazinczyval, nagy lendülettel folytatták a Pécelen megkezdett munkát. Erről számolt be a nyelvújítás vezére Kis Jánoshoz küldött ekkori levelében: „Most Szemere Pál, Kölcsey Ferencz és én a' legjobb

²⁶ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 6., 7., 30. KazLev, XIII, 392, 402, 453.

²⁷ Kölcsey–Kazinczyhoz, Pest, 1810. március 9. KÖM2, III, 44.

²⁸ A *sulyomkofák* kifejezés utalás Debrecenre illetve a *Debreceni Grammatikára* (*Magyar Grammatika*, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsben a Magyar Hírmondó írónak költségével, Alberti betűivel, 1795). Vö. „Nem szégyenlem erre a' két darabra [Molière, A' kéntelen házasság és *Botcsinálta Doktor*] reá ütni bilyegemet: 's legalább azt nyerem vele, hogy a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, kiket a' közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletosi Kánonjává teszen, és a' kik soloecismusaim miatt Klavigómban és Emiliában *ξεivoçnak* [idegennek] fognak szollítani, ream ismernek, hogy én is magyar vagyok.” (Kazinczy–Kis Jánoshoz, Brűnn, 1797. november 16. KazLev, II, 421.)

²⁹ Szemere–Kazinczyhoz, Szárazbó, 1813. október 11. KazLev, XI, 82, 83.

Íróknak tartott Prozaistákat 's Poetákat olvassuk, hogy megmutathassuk, hogy egy Író sincs, a' ki ne neologizáljon. A' most kiadott Debr.[eczeni] Templomi Énekes könyv tele van vele, 's a' Gömöri Gyöngyösi [Gyöngyösi István] azt vallja Praefatiójában,³⁰ hogy ő szókat csinált. Faludi és Kunics, két Jezsuiták, bizony a' legszebb Írók.³¹ A Kazinczy által említett könyvek illetve szerzők között az énekeskönyvön kívül Faludi és Gyöngyösi István azok, akik az *Idegenségek és szokatlanságok*ban is szerepelnek. Okkal feltételezhető tehát, hogy az ő műveikből készült jegyzetek (előmunkálatok) 1814 őszén Széphalmon vagy Lasztócon készültek.

A Zrínyi-kötetből készült jegyzet létre csak Szemere fentebb hivatkozott levelei és az *Idegenségek és szokatlanságok*ban szereplő példák alapján következtethetünk, keletkezése időpontját pedig 1814. július 24. – ekkor küldte el ugyanis Helmečy Pécelre Zrínyi 1651-es kötetét³² – és az *Idegenségek és szokatlanságok* keletkezése közé kell tennünk.

Szemere nemcsak az énekeskönyvből, hanem Illyés András művéből is készített már 1814 előtt jegyzeteket. 1811-ben Kazinczynak így számolt be erről: „Törtelen Illyés András' Tükörét MDCCV.³³ olvasgattam. Olaszból van fordítva. Egynehány neologizmust leltem benne, pedig még csak felét olvastam el. [...] Lap 19. [*]dicsekedik annyának mondani a' Szűz Mariát. Lap 48. [*]Egy Sido legistentelenebb és vakmerőbb a' többinél, a' koporsóhoz közelgete. Lap 90. és egy éneket csudálatos titkos [!] dolgokkal tellyest kezde énekelni. 94. vala egy ember Istentől küldtetett, kinek János vala neve. 175. Mert tudva vagyon náluk, hogy e vallásnak mindenütt ellene mondatik. 220. [*]levelet írt, tellyest csudálatos bölcsességgel, 's a' t. [...] Jegyzéseimet látni fogja Édes Uram Bátyám szüretkor.”³⁴ (Az *Idegenségek és szokatlanságok*ban is felbukkanó példákat megint csillaggal jelöltük.) Szemere közel másfél év múlva tért vissza a kérdésre: „Én szüret után végzém el a' Szentek életét. Imádozt emberem Illyés. Még nem volt időm jegyzéseimet papírosra tenni.”³⁵ Nem lehet pontosan tudni, melyik év szüretére utal a szöveg, de az biztosnak tűnik, hogy 1812 végére Szemere elkészült a mű kijegyzetelésével. Ezt erősíti meg 1813. október 31-én kelt levele, melyben arról számolt be, hogy az Illyés-jegyzetei Helmečzynél vannak, és ígérte, hogy hamarosan magához veszi, hogy felvigye Széphalomra.³⁶ Szemere 1814. január 4-én és 5-én valóban járt Kazinczynál,³⁷ és minden valószínűség szerint megmutatta neki jegyzeteit. Erre abból lehet következtetni, hogy az 1814 elején írt *Báróczy Sándor életében* Kazinczy nem pusztán olyan idézeteket szerepeltetett Illyés András neologizmusára példaként, melyeket Szemere 1811.

³⁰ Lásd GYÖNGYÖSI 1999, 197–200. Vö. KazLev, XII, 585–586.

³¹ Kazinczy–Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. október 23. KazLev, XII, 139.

³² „Bibliothecám egyikkel sem dicsekszik a' Kívánt Munkák közzül Szirenán Kívül 's azt ím veszed.” (Helmečy Mihály–Kölcseyhez, Pest, 1814. július 24. RGY, SzT, IV, 110.)

³³ ILLYÉS 1705–1707.

³⁴ Szemere–Kazinczyhoz, [Pest?], 1811. augusztus 15. (A dátumot Kazinczy írta a kéziratra, hozzátéve, hogy „talán”.) KazLev, IX, 55.

³⁵ Szemere–Kazinczyhoz, [Pécel], 1812. december 29. KazLev, X, 211.

³⁶ Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1813. október 31. KazLev, XI, 106.

³⁷ Vö. Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1814. január 4. KazLev, XI, 164; Kazinczy–Gr. Ráday Pálhoz, Széphalom, 1814. január 5. KazLev, XI, 167; Szemere–Kazinczyhoz, Pest, 1814. január 17. KazLev, XI, 189.

augusztus 15-ei levelében már elküldött neki.³⁸ Nagyon valószínűnek tűnik, hogy 1814 nyarán vagy őszén Kölcsey is megismerte Illyés András művét, mert miután november végén elvált barátaitól, többször hivatkozott Illyésre mint olyan korábbi, nagy magyar íróra, akinek szövegeiben a Kazinczy által képviselt neológia elvei kimutathatóak.³⁹ Friss olvasmányélményt sugallnak azok a sorai, melyek Illyés és Pázmány összehasonlításáról szólnak. A Kazinczy és Szemere társaságában megkezdett munka folytatásaként Kölcsey Pázmány *Kalauzából* készült a neologizmusokat kiírni, és ennek kapcsán beszélt 1814 decemberében Kazinczynak arról, hogy „elég jegyeznivaló lesz” Pázmányból, „mert az igen szép írónk, de mégis Illyéssel nem mérkőzhetik.”⁴⁰

Az elmondottakból arra lehet következtetni, hogy az *Idegenségek és szokatlanságok*-ban szereplő szerzők (és művek) kijegyzetelése – tehát a kikövetkeztetett előmunkálatok – már az előtt megtörtént, hogy Kölcsey elvált barátaitól. Ez megengedi azt a feltételezést, hogy az *Idegenségek és szokatlanságok* 1814. november eleje táján született, tehát annak az időszaknak a végén, amikor Kazinczy, Kölcsey és Szemere Széphalmon illetve Lasztócon összehangoltan dolgozott. Az előmunkálatok egyes részeinek szerzőségével kapcsolatban azonban meglehetősen homályban tapogatózhatunk csak. A források – mint láttuk – egyértelműen mutatják, hogy az énekeskönyvből mind Szemere, mind Kölcsey készített saját jegyzeteket, és párhuzamosan elvégzett filológiai munkára más példa is van. 1813-ban Szemere Kazinczy készülő Báróczi-tanulmánya számára idézeteket küldött Széphalomra *A magyar nyelvű társaság munkáinak első darabja* (Szeben, 1796) című kiadványból,⁴¹ melyből később Kölcsey is alapos jegyzeteket készített.⁴² Nem lehet tehát kizárni, hogy ugyanazon művet mindketten kivonatolták. Ezen túl más nehézségekkel is számolni kell. Amikor 1816 elején Szemere beszámolt Kölcseynek annak lehetőségéről, hogy egy kézírataikat tartalmazó kötetük elveszett, akkor mint közös munkára utalt az Illyés-, Gyöngyösi- és Faludi-jegyzetekre. („Jegyzéseink Illyésből, Gyöngyösiből, Faludiból stb.”)⁴³ Az ide vonatkozó további források azonban sajnos nem igazán segítik, hogy a szerzőség ügyében tisztán lássunk. 1816 elején Szemere beszámolt Kazinczynak formálódó nyelvújítási lexikonáról, melyben szótárszerűen azt kívánta

³⁸ „Illyés András püspöknek Tüköre. MDC[C]V. – Lap. 19. [*]dicsekedik anyjának mondani a szűz Máriát – I. 48. [*]Egy zsidó legistentelenebb, és vakmerőbb a többinél, a koporsóhoz közelgete. – I. 90. egy éneket, csudálatos dolgokkal teljes, kezdé énekelni. – I. 94. Volt egy ember, istentől küldetett. – I. 175. a vallásnak mindenütt ellene mondatik. – S Gyöngyösi, s Keményiásban azoközben mint a Kaukáz (a puristák szerint Kaukázus) hegyében, amely oroszlanak elloptak kölykében... – és a legszebb tetrastrichon, mely valaha írva volt, a Palinodiában; és éppen azért ilyen, mert minden sora neologizál: [*]amint szöke vize lefoly a Dunának stb.” (KAZINCZY, *Báróczi Sándor élete* = KAZINCZY 1979, I, 788. Csillaggal jelöltük az *Idegenségek és szokatlanságok*-ban is felbukkanó példákat, és egyben a Gyöngyösi Istvántól származó neologizmusokat is hoztuk.)

³⁹ Kölcsey–Döbrenteihez, Álmosd, 1815. május 3. KÖM2, III, 175–176; Kölcsey–Kazinczyhoz, Nagyvároly, 1815. május 30. KÖM2, III, 184; Kölcsey–Döbrenteihez, Cseke, 1816. május 11. KÖM2, III, 240.

⁴⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz, Álmosd, 1814. december 22. KÖM2, III, 165.

⁴¹ Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1813. október 31. KazLev, XI, 104–106.

⁴² Kiadatlan kézirat: *Rövid Lajstromok a' Cons. Aranka György Grammat. hibáinak, az Erdélyi Társaság' Első Kötetében* (Cseke, 1815. október 20.), OSZK Kt, Q. H. 4361. Vö. Kölcsey–Szemeréhez, Cseke, 1815. október 24. KÖM2, III, 220; Kölcsey–Szemeréhez, Cseke, 1816. március 28. KÖM2, III, 226.

⁴³ Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. február 24. SZEMERE P. 1890, III, 196.

bemutatni, hogy miként bántak a nyelvvel a korábban működött és a kortárs magyar írók.⁴⁴ Egy nappal később elküldte az átnézett szerzők listáját, melyben sok más mellett megtalálható Faludi, Gyöngyösi, Illyés és Zrínyi. A névsort így vezette be: „Következő írókat jegyeztem ki magamnak Lexiconomra nézve szó és ejtés végett.”⁴⁵ Ezek alapján a Zrínyi-jegyzetet, melynek szerzőségére pusztán ez az egyetlen adat áll rendelkezésünkre, Szemere készítette. Faludira vonatkozólag is Szemere szerzősége mellett szól az a szűk egy hónappal később kelt levél, melyben a lexikonszerkesztő arról ír, hogy szeretné, ha Kazinczy állást foglalna Faludi magyarságáról, majd hozzáteszi: „Jegyzéseimet belőle közleni fogom”.⁴⁶ Bár elképzelhető, hogy Zrínyit és Faludit Szemere jegyzetelte ki, az idézetekben felbukkanó I. szám 1. személy mégsem feltétlenül perdöntő, mert olyan írókból készült szójegyzékeket is magának tulajdonított Szemere, melyekről korábban úgy nyilatkozott, hogy Kölcseyvel közösen állították össze (Faludi, Illyés, Gyöngyösi). Még bizonytalanabb a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy Szemere munkája során valószínűleg mások által kiírt jegyzékeket egészben vagy részben lemásolt. Erről tanúskodik, hogy miután január 7-i levelében felsorolta a lexikona számára feldolgozott írók névsorát, kérte Kazinczyt, hogy küldje el neki a Kunics Ferenc és Hoblik Márton műveiből kiírt neologizmusokat,⁴⁷ január 17-én pedig így írt: „Az Uram Bátyámtól nyert Documentumokban, másolásom alatt, egynehányszor leltem e' szót *öszve* e' helyett *eggyütt*. Így: a' *többivel öszve*, pro: a' *többivel eggyütt*. Meg van ez a' Molnár Zsoltárjaiban is valahol. Ha jól emlékszem: – – *Őt dicsérje Minden csillagokkal öszve*.”⁴⁸ (Az emlékezetből idézett példa azért is figyelmet érdemel, mert szerepel az *Idegenségek és szokatlanságok*ban.) A levelezésből az látható tehát, hogy mikor Szemere Kölcseynek írt, figyelt arra, hogy jelezze: a jegyzetek egy része közös szellemi termék, míg Kazinczyhoz – aki egyébként tudta, hogy ki mit végzett – írott soraiban nem volt erre tekintettel. Kölcsey maga nem felejtkezett el saját szerepéről, mert 1817-ben Helmecezy nyelvújítási tanulmányáról⁴⁹ beszélve, többes szám 1. személyű birtokos személyjelet használt: „Nem haragszom Helmecezire, még azért sem hogy Jegyzőkönyveinket gondatlanul kiprédálta”.⁵⁰ Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a Gyöngyösi, Faludi, Illyés és Zrínyi műveiből kiírt neologizmusok összeállításában Kölcsey aktívan részt vett, de az általa elvégzett munkát pontosan nem tudjuk körülhatárolni.

Az előmunkálatok illetve az *Idegenségek és szokatlanságok* keletkezési idejéről mondotakat hitelesíti a kéziratok története. Mint láttuk, Kölcsey filológiai tevékenysége akkor kezdődött, amikor 1814. június vége felé Pécelre érkezett. Szűk másfél évvel később Szemere a *Felelet* és más nyelvészeti jegyzetek elkallódásának veszélyéről tájé-

⁴⁴ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 6. KazLev, XIII, 392–393.

⁴⁵ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 7. KazLev, XIII, 402.

⁴⁶ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. február 2. KazLev, XIII, 461.

⁴⁷ „Kunicsból való jegyzéseit Édes Uram Bátyámnak instálom. És még *Hoblik*-ot.” (Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 7. KazLev, XIII, 402.)

⁴⁸ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 17. KazLev, XIII, 427.

⁴⁹ HELMECZI 1816.

⁵⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1817. június 11. KÖM2, III, 257–258.

koztatta barátját: „Az a’ kötet, mellyben Bohógyi ’s Jegyzéseink Illyésből, Gyöngyösi-ből, Faludiból ’stb. voltak, közel van az elveszthetéshez; Bilkeinél hagytam azt, mikor Lasztócra felmentem, ’s ő elhagyta Pestet, Szathmárra költözött; nagy kincsemtől volnék megfosztva.”⁵¹ Kölcsey levelezésében számos nyoma van annak, hogy a veszteséget szenvedett barátok megpróbálták Bilkei nyomára bukkanni, hogy az értékes jegyzőkönyvet visszaszerezzék,⁵² de sehol nem található sikerre utaló adat. E jegyzőkönyv elkallódása azért fontos számunkra, mert nélküle – az előmunkálatok hiányában – Kölcsey nem készíthette el az *Idegenségek és szokatlanságokat*. Elvileg tehát ezen írás keletkezésének legkésőbbi időpontja az, amikor még Kölcsey rendelkezésére álltak a szóban forgó jegyzetek. Mivel az elveszett jegyzőkönyv tartalmazta a *Felelet* kéziratát, bizonyítható, hogy Szemere és Kölcsey 1814 szeptemberében Pécelről magukkal vitték azt Lasztócra illetve Széphalomra. Ezt igazolja, hogy a kötet tartalmazta a Faludi-jegyzetet is, mely feltehetően a Széphalmon (és közelében) töltött időben keletkezett. Még biztosabb érv, hogy Kazinczy minden óvatosan fogalmazott, ellenkező értelmű sejtetése ellenére⁵³ néhány levelében bevallotta: 1814-ben Kölcsey és Szemere felolvasott neki egyes részeket a *Felelet*ből. 1815-ben, a vitairat megjelenése után Szentgyörgyi Józsefnek így írt: „Még nem láttam a’ Mondolatra írt feleletet, ’s minden felől veszek eránta tudósításokat. Tudassd mindennel, hogy nekem benne semmi részem; nem is tudom micsoda, noha Szemere és Kölcsey, a’ kik azt írták, [...] beszéllek mi van benne, és némelly mimikus részét előttem fel is olvasták. Az egészet nem láttam.”⁵⁴ Rummy Károly Györgynek hasonlóképpen: „Egyetlen betű sincs benne tőlem, s én csak néhány verset láttam, mely, ha jól emlékszem, Dugonics és Bozóky izlésében van írva.”⁵⁵ Szentgyörgyinek újra visszatért a témára: „Én becsületemre mondhatom, hogy a’ [Anti-]Mondolatban sem a’ gondolat adásával, sem a’ segítséssel, sem a’ correcturával, egy szóval semmiképen, nincsen részem. Szemere és Kölcsei ketten csinálták ezt Péczelen; feljövén hozzám, elolvasták azt a’ mi Dugonics’ módjában vala írva, és egy két más darabot; de még akkor a’ munka első dolgozásban volt és a’ Praefatio nélkül.”⁵⁶

1814 őszén Kölcsey azt tervezte, hogy gazdasági ügyeit elrendezvén, Pécelre, majd Pestre utazik, ahol folytatja a barátaival megkezdett filológiai munkát.⁵⁷ Ezért tűnik ké-

⁵¹ Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. február 24. SZEMERE P. 1890, III, 196–197.

⁵² Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1816. március 28. KÖM2, III, 221; Kölcsey–Szemeréhez, Cseke, 1816. március 28. KÖM2, III, 226–227; Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. április 15. SZEMERE P. 1890, III, 197; Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1816. április 25. KÖM2, III, 235–236; Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. november 17. SZEMERE P. 1890, III, 203.

⁵³ Kazinczy azt a feltehetően betű szerint igaz formulát variálja, hogy a *Felelet* megírásában semmi része nincs, és azt kéziratban nem látta – hallotta ugyanis. Vö. Kazinczy–Gr. Dessewffy Józsefhez, Széphalom, 1815. szeptember 26. KazLev, XIII, 195; Kazinczy–Rummy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1815. október 1. KazLev, XIII, 199; Kazinczy–Bersenyihez, Széphalom, 1815. november 8. KazLev, XIII, 272; Kazinczy–Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1815. november 8. KazLev, XIII, 275; Kazinczy–Sárközi Istvánhoz, Széphalom, 1815. november 23. KazLev, XIII, 296.

⁵⁴ Kazinczy–Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1815. augusztus 29. KazLev, XIII, 124.

⁵⁵ Kazinczy–Rummy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1815. augusztus 29. KazLev, XIII, 126.

⁵⁶ Kazinczy–Szentgyörgyi Józsefhez, Széphalom, 1815. szeptember 15. KazLev, XIII, 158.

⁵⁷ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1814. november 7. KazLev, XII, 158.

zenfekvőnek, hogy az addigra elkészült irományaikat Szemere magánál tartotta, és Pécelre vitte.⁵⁸ A testvérek között decemberben lezajlott birtokmegosztás nyilvánvalóvá tette azonban Kölcsey számára, hogy anyagi lehetőségei nem engedik meg a pesti utat.⁵⁹ Nekünk ebből az a fontos, hogy november végétől, amikor Kölcsey elvált Szemerééktől, az *Idegenségek és szokatlanságok* megszerkesztéséhez nélkülözhetetlen jegyzetek nem álltak rendelkezésére, és nagyon valószínű, hogy azokat csak 1817 elején látta viszont, amikor Pécelen meglátogatta barátját.⁶⁰ Kettejük levelezésében nincs nyoma annak, hogy Szemere akár postán, akár valami alkalmatossággal elküldte volna az iratokat Csekére. 1815. július 5-én, amikor Kölcsey Kazinczynak az énekeskönyvből készített jegyzeteiről beszélt, megemlítette: „Ezen jegyzéseim is Palinál vagynak.”⁶¹ Szemere ez év május végétől 1816. február elejéig Lasztócon és környékén tartózkodott.⁶² Számos jel mutat arra, hogy a nyelvészeti iratokat nem hozta magával, és így nem adhatta vissza barátjának. Augusztusban könyvei és jegyzetei hiányát panaszolta Kazinczynak,⁶³ 1816 januárjában pedig több levelet küldött Széphalomra a tervezett lexikona ügyében. A különböző szerzőknél talált neologizmusok kapcsán a következőket írta: „Czídet még a' múlt nyáron excerptáltam. Teleky, a' többi között *nagysád*-ot, *győzelmet* mond; a' mint jegyzéseimben Pécelt megvannak.”⁶⁴ Más alkalommal, amikor számba vette a feldolgozott szerzőket, megjegyezte: „Elfeledtem feljebb Excerptáimból *Dömét* 's *Gyarmathit*. Még Pécelen egyéb is lehet a' mire most nem emlékszem.”⁶⁵ Az a tény, hogy Szemere emlékezetből idézte az énekeskönyvből a „*Minden csillagokkal öszve*” példát, szintén arra utal, hogy nem voltak kéznél a jegyzetek. Ebben az esetben pedig már olyan jegyzetről igazolható, hogy Pécelen volt, mely szükséges lehetett az *Idegenségek és szokatlanságok* összeállításához. Feltehetően ugyanilyen esetről van szó, mikor Szemere 1816. február 2-án, az utazási előkészületek közepette kéréssel fordult Kazinczyhoz: „Szeretném, ha Édes Uram [Bátyám] a' Faludi magyarságát megtekinteni méltóztatnék. Jegyzéseimet belőle közleni fogom.”⁶⁶ A Szemere-házaspár hosszú utazás után február 17-én érkezett Pécelre,⁶⁷ és 24-én kelt az a fentebb már idézett, ijedt hangú levél, mely azt tudatta Kölcseyvel, hogy közös jegyzőkönyvüket az elkallódás veszélye fenyegeti.⁶⁸ Könnyen elképzelhető, hogy Szemere a Széphalomra küldendő Faludi-jegyzetek keresése közben döbbent rá, hogy azt a kötetet, melyben a *Felelet* kézírata is volt, 1815 májusában, mi-

⁵⁸ Vö. Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1815. február 14. *KazLev*, XII, 392.

⁵⁹ Kölcsey–Kazinczyhoz, Álmosd, 1814. december 22. *KazLev*, XII, 273.

⁶⁰ Vö. Szemere–Kazinczyhoz, Pest, 1817. április 5. *KazLev*, XV, 143–144.

⁶¹ Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1815. július 5. *KÖM2*, III, 190.

⁶² Kazinczy–Helmeczy Mihályhoz, Széphalom, 1815. június 2. *KazLev*, XII, 519; Kazinczy–Rumy Károly Györgyöz, Széphalom, 1815. augusztus 29. *KazLev*, XIII, 126; Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. február 2. *KazLev*, XIII, 459; Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1816. február 18. *KazLev*, XIII, 502.

⁶³ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1815. augusztus 9. *KazLev*, XIII, 65.

⁶⁴ Szemere–Kazinczyhoz, Sátoraljaújhely, 1816. január 22. *KazLev*, XIII, 400.

⁶⁵ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. január 30. *KazLev*, XIII, 453.

⁶⁶ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1816. február 2. *KazLev*, XIII, 461.

⁶⁷ Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1816. február 18. *KazLev*, XIII, 502.

⁶⁸ Szemere–Kölcseyhez, Pécel, 1816. február 24. *SEMERE P.* 1890, III, 196–197.

előtt Lasztóczra indult volna, Bilkei Pap Ferencnek adta, hogy intézze és felügyelje a *Mondolatra* adott válasz kinyomtatását. Bilkei nemsokára a kéziratokkal együtt kikerült látókörükből, és végleg elvesztették közös munkájuk azon részét, mely tartalmazta az *Idegenségek és szokatlanságok* előmunkálatait. Az eddigieket összefoglalva az állapítható meg, hogy Kölcsey csak az után szerkeszthette meg az *Idegenségek és szokatlanságok*at, hogy a Faludi-jegyzet október vagy november folyamán elkészült, de az előtt, hogy november végén elutazott Szemerétől, akinél az előmunkálatok kéziratjai maradtak.

[*Idegenségek és szokatlanságok*]

Mind azon Idegenségeket^a és Szokatlanságokat,^b mellyekkel Iróink vádoltathatnak, talán így lehetne^c öfzvevonni.

- 1.) Idegen Phrasefek,
- 2.) Infinitívuffal élés,^d 1
- 3.) A' Való elhagyása
- 4.) A' Postpositiók közönséges értelmé[ne]k változtatása,
5. Az Inversio,^e
- 6.) A' Verbumoknak új flexiókkal, (po. Casufok' flexiójival) öszvetéte.

Először azt kérdem, ha ezen Artikulufok olyanok-è mellyekkel csak mostani újtók élnek, és hogy nem lehet-è reájok példákat lelni régibb, és sok Iróinkban^f is? Kerefűnk.

1.) Idegen Phrasések. Molnár Albert' Zsoltáiraiban. (Debreczen 1808²) Soltár. LXIX. v. 9.³ Várván ha találtatnék e' nagy kínban a' ki -⁸ Lap. 305. Adj győzedelmet vennünk⁴ – 306. Hová lón O Halál a' fulánk, mellyet fensz már rég olta ránk⁵ – 331. Add visszazeretnünk.⁶ – 342. Vígaffágra kellemetes⁷ – stbb. –

Illyés András Püspök (N[agy]Szomb.[at] 1705⁸)^h A' Czímlap. Deák nyelvvel megajándékozott⁹ – 266. elsoe volt megfzenteltetett a' Kerefűtyének között¹⁰ – 316. Irgalmalon kemény és keményen szelíd volt – 327. Nem nehezeltte volna azt neki adni¹¹ – 343 Elfzándékozá hogy vitéz ember legyen¹² – 422. Visellyünk gondot, hogy vegye fel magára¹ azt a' dolgot.¹³ – II. Köt.[et] Lap. 8. búval és bánattal éltek, mivel annyi ideig egymással lakván, nem lészen vala gyermekek.¹⁴ – L.[ap] 5. Dalmaticával¹⁵ élnének, és manipulussal¹⁶ a' balkezeken¹⁷ – 47. Rómában pedig úgy látszott néki, hogy sok alkal-

^a K: Idegenségek [a mondat értelme szerint emend.]

^b K: Szokatlanságokat, [a szövégi „at” f. i., beszúrva]

^c K: így <.....> lehetne

^d K: élés, [Nagyobb betűvel ceruzás rájegyzés a főszöveg hasábjában és a margón:] – 385 + és Hogy

^e K: Inversio, [a margón:] Nr^o 4, és 5. egy sorban. [A példák felsorolásánál kiderül, hogy Kölcsey a 4. és a 6. pontot vonta össze.]

^f K: [a sor végén ceruzával csillag]

⁸ K: [a margón:] Soltár. LXIX. [...] kínban a' ki –

^h K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával kétszer aláhúzva:] 1705. Illyés.

¹ K: ma-gára [A kötőjelnél vége az 1. fólió rektójának.]

matoŕŕágok volnának a' gyönyörűségek, mellyek igen vezedelmesek az ifjaknak mint^a ő is volt – stbb – Illyés. II Köt.[et] L.[ap] 227. Ne nehezteld Gergely, hogy néked kedveskedünk^b – 262. Én félek a' Kristuf ne mondja nékem hogy elvettem &c.¹⁸ – 278. És meg kérdé tőle ha tudná-è mellyik¹⁹ stbb –

Faludi Ferencz.^c Nemes Ember. 1787²⁰ – 3. Fényes legyecskék: Sz.[ent] János bogarai.²¹ Az embereket vezem csudára, nem is érem-fel efzimmel, mitől viseltessenek^d a' fétetes koborláfra; hanem ha olly igen tartja kedvek, hogy az utfák szegletiben ütközzenek, és haragos ökleléssel neki menvén az oszlopoknak, próbával tudhaffák kinek legyen erősebb a' feje²² – 5. Pedig, hogy tudom, felén túl vagyunk a' vezedelemnek^e mikor előre megsajdítjuk. – 8. Távol járjz a' valótól – 16. Hogy éltem nem szégyenlem, 's nincs fájdalommal hogy meg halok²³ –

Költevényiben^f (Révaitól.^g 1786)^h 24 31. Ne a' Kosár vigyd veled (nimm's mit dir)²⁵ – 39. Mert két lép vefzötske közt ragadott.²⁶ 44. Félnek ne tan Praeceptorok meg szegdelje bőröket²⁷ – 45. Azon senki ne építsen, hogy engem lát vigadni²⁸ – 48. Magos hegyek, szelíd erdők Pán Istennek satora! Hantos halmok, híves ernyök, Diánának udvara²⁹ – 49 A' madarak – hím és nyöstény öfzve ülnek, Enekelik álmokat³⁰ – 51. Magán rakják tánczokat³¹ – 56. Több szívekkel elkevertem, Mutass reá tiédⁱ léfz³² – stbb –

Zrinyi' Syrenája^j (Bécs 1651)^k 33 P.[ars] I. v 19.³⁴ Nem-è viperákat keblemben neveltem (nonne)?^l – 22. Ű nyavalyájokra nem téfzem szememet – 83.^m Demirhám az erős, mellynél erősb nem volt – P.[ars] II. 67. Nem-è én te tueled chináltattam foeldbuelⁿ 35 – P.[ars] III. 34. Inkább hozzá fegetz szereffen engemet³⁶ – 52. Ezek mutatták magokat – 95. A' nélkül nem szuekoes tárházam³⁷ – P.[ars] IV. 18. Két húfzan voltanak. 27. Két hatvan – P.[ars] V. 37. Ama sűrű fenyős erdő közben akad.³⁸ P.[ars] VI. 30. Ha akarod adok neked ezer példát – 37. Itt hallgata Halúl és esék sibolygás³⁹ – 86. De gyorsan utána fut Vid a' kegyetlen⁴⁰ – 94 P.[ars] VII. Demirhám haraggal 's duehoeffeggel nagyob⁴¹ –

^a K: ifjak mint [ILLYÉS 1705–1707, II, 47. alapján emend.]

^b K: volt – stbb – [Az I. fólió rektóján a margó alsó részén:] Illyés. II Köt. L. 227. [...] kedveskedünk [A szöveget a logikai helye alapján iktattuk ide.] 262. Én félek [emend.]

^c K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával:] 1787 Faludi –

^d K: [A „vezem csudára” és a „mitől viseltessenek” szerkezetek ceruzával alá vannak húzva, és a margón egy három sor nagyságú ceruzás „x” áll.]

^e K: túl van vagyunk a' <...> vezedelemnek [a Kölcsey által használt szöveg alapján emend.]

^f K: <.....> Költevényiben

^g K: Révaitól. [emend.]

^h K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával:] 1786. Faludi

ⁱ K: reá <t.d> tiéd

^j K: Zrinyi' Syrenája [barnás tintával aláhúzva]

^k K: [A margón barnás tintával, Szemere írásával, kétszer aláhúzva:] 1651. Zrinyi

^l K: Nem-è viperákat keblemben neveltem (nonne)? [barnás tintával aláhúzva]

^m K: szememet – [Vége az I. fólió verzőjének] <61> 83.

ⁿ K: Nem-è én te tueled chináltattam foeldbuel [barnás tintával aláhúzva]

96. Benavir ferege legelsoe futamék^{a 42} – P[ars] VIII. 29. Ő ül vala első nagy Kajmekán mellett stbb –^b

[Pars] XV. 39. Az keze fegyveref lángozó pallofál.⁴³

P.[ars] VII. 32. Ah szerencsétlen én el nem tudtam veszni.⁴⁴

P.[ars] X. 57. Erre Bandakovich kegyetlenb medvénél.

De nem csinál pompát Zrini Törökök[ne]k. Utolf.[ó] P.[ars] 62.⁴⁵

P.[ars] VII. 24. Ihon van a' jól juett billikum pohára.

X. 69. Jól tudja halálát hogy ez helyben légyen.

X. 102. Jajgatással kevert jár koeztoek a' vezfél.

XI. 27. Meglátja ha tartom én uedvoeffégemet, Abb[an] &c.⁴⁶

2.) Infinitivusra példák. Zrini.^c a' Praef.[atio] Ennekem is 100. esztendővel azután történt írnom Szigeti veszedelmet. – Orph.[eus]' keservében.⁴⁷ Nem joettem^d chudálni 's eroedet próbálni mint az Jupiter fia⁴⁸ – A' fezfületre 11., Mi hafnod féreggel neked toervénykoezned Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkezned⁴⁹ – Syréna.⁵⁰ XI. 6. Most lefz már mezejek az én Irigyimnek, Engemet gyalázni moft nyílik-meg nyelvnek. – X. 45. Láttad-é le-duelni régen nevelt toelgyfát, – 75. Mert nem sokat beerezteni gondolnak⁵¹ – stbb. Zrini a' hogyo^e sokszor elhagyja Infinit[ivus] nélkül – így:^f XI. 27. hogy szenvedjem meg fojchon engemet⁵² – IX. 82. Nem illik te hozzád sírj mint egy idéetlen^g Illyés Püspök. I R.[ész] Lap. 19.^h Dicsekedik anyjának mondani a' füz Mariát – 27 Ne félj elvenni Máriát a' te feleségedet⁵³ – II Réfz. Lap. 159. és felettebb szomjúhozza vala a' Keresztyének vérét kiönteni – 171. Ha ártottam nem ellenzek meghalni⁵⁴ – 224. Eljövendő lefzen ítélni eleveneket és holtakat⁵⁵ *Nem így mondjak-è ezt még most az Iskolákban a' Crédo^j elmondásakor? – III. Réfz.^k 422. Mennyünk hozzá fozllani⁵⁵ – II Kötet. Lap. 8. És olly szomjúhozó az emberek vérét kiontani⁵⁶ – 9. Időt vára boffzút^l állani Maximus ellen⁵⁷ – 53. Alkalmatoffágot voenek ötet rágalmazni⁵⁸ – 55. Az Isten hatalmas megadni⁵⁹ – 56. Nagy tífzeletnek tartván, a' Sz.[ent] Jeronymus tanítványa lenni – 68. Sok idő kívántatnék előfzámllni melly fok [stb.]⁶⁰ – 83. Igen bánta Sz.[ent] Miklós,

^a K: Demirhám haraggal 's duchoefféggel nagyob – 96. Benavir ferege legelsoe futamék [barnás tintával aláhúzva]

^b K: stbb – [A margón található 8 idézet, melyeket alul vízszintes vonal választ el a más jellegű, szintén margóra írt példáktól (lásd alább). A felsorolás 7. és 8. tagja már az infinitivus használatára hozott idézetekkel van egy sorban, az értelem szerint azonban mindkét egység ide tartozik.]

XV. 39. Az keze [...] Abb[an] stb.

^c K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával, kétszer aláhúzva:] Zrini

^d K: joettem [jav. e.:] jöttem

^e K: Zrini a' hogy [emend.]

^f K: így [emend.]

^g K: gondolnak – stbb. [A margón a fölötte álló jegyzésektől vízszintes vonallal elválasztva egy ide kapcsolódó megállapítás és két azt igazoló idézet áll:] Zrini a' hogy [emend.] sokszor [...] idéetlen

^h K: [A margón barnás tintával, Szemere Pál írásával, kétszer aláhúzva:] Illyés

ⁱ K: [Csillaggal kapcsolt megjegyzés a margón:] *Nem így [...] elmondásakor?

^j K: a' <Hi> Crédo'

^k K: – <...> III. Réfz.

^l K: boffzút [Vége a 2. fölió rektójának.]

hogy kinyilatkozott a' dolog, mellyet ő titkon lenni kívánt – 86. bízatta az ő híveit az Isten tisztségéért fzenvedni – Illyés II Köt.[et] L.[ap] 106. Parancsolá nekik, mondanák-meg. stbb.^a – 351. Mindenkor nagy gondot viselt^b távol lenni a' gonosz társaságtól – Inkább valasztottam elvetett lenni az En Istenem' házában, hogy sem a' bűnösök hajlékában lakni. stb. stbb. –^c

Faludi. Udvari Ember (1771) Lap. 87.⁶¹ Bizonyos személyekre nézve nem alku az igyenes igazfágot tiftán puztán mondani; him, fzin⁶² 's több e' féle &c. –^d Faludi Ferencz. Nemes Ember. Lap. 2. Szép dolognak tartja a' délig való heverést, és paraszt közönséges erkölcsnek úgy élni mint a' többi – Költeményib.[en] Lap. 90. Mit késtetjük szívemet? siessünk ötet követni⁶³ – stbb. – Molnár Albert. Lap. 235. Hogy hiheffük^e Kristust Egy^f idveffégnek lenni.⁶⁴

3.) Példák a' Való' Elhagyására: Molnár' Zsolt.[ár] Lap. 326. Nem kérünk tőled szolást fok nyelveken⁶⁵ (sok nyelveken v[al]o szollást) – 460. Kiben soha sincs megváltozás Vagy ígéretről elhanyaglás⁶⁶ – – A' Syrénában P.[ars] VI. 30 Leg inkább Magyarhoz gonofz akarattját –

Illyés II K.[ötet] L.[ap] 258. Kinek kinek igazát megadásiban.⁶⁷

Faludi N[eme]s Ember. L.[ap] 2. mellze bujdosásomb.[an]⁶⁸

[4., 6.] Peldák^h a' postpositiók' értelmeiknek elváltoztatásokra. És a' verbumoknak új flexiókkal öfzvetételéreⁱ Molnár Zsolt.[ár] 353. Jó vagy Te minden teremtfidnek, De jó vagy Híveidnek (pro, hez)⁶⁹ – Zsoltár L.[ap] 79. örülnék vezfzetem⁷⁰ –^j Zsolt.[ár] 126. v. 2. Mint az erős zúgó széllel Mind a' föld megszárad szélllyel⁷¹ – Lap. 272. A' Nap és hold őt dicsérje minden csillagokkal öfzve (pro együtt)^k ⁷² – Azon olálnak a' hamiffak (Lap. 70. pro az után olálkodnak)⁷³ – Lap. 172. Sőt nézelléd kedvedént (pro, kedved fzerént)⁷⁴ – Lap. 240. Rajtúnk csúffágot üznek (pro, belölünk) –⁷⁵

– Illyés Püspök. II. Köt.[et] Lap. 93. Várazozzál had hunnyam-el fzeimeimet⁷⁶ – 229. Süketfégre vevé mind azokat a' kéréseket (füketen)⁷⁷ – L.[ap] 265. Szépnek lenni ne böcfüllye (becsülni valakit valamire)⁷⁸ – 338. Siket lévén az ő jó fűgalláfinak⁷⁹ –

^a K: fzenvedni [emend.] [A 2. fólió rektóján a margó alsó részén:] Illyés. II Köt. L. 106. [...] mondanák-meg. stbb. [A szöveget a logikai helye alapján iktattuk ide.]

^b K: Mindenkor nagy gondot viselt [barnás tintával aláhúzva]

^c K: [A margón:] Faludi. Udvari Ember [...] e' féle stb.

^d K: féle [emend.]

^e K: hiheffük [jav. e.:] hiheffünk

^f K: Egy [jav. e.:] egy

^g K: bujdosásomb.[an] [Vége a 2. fólió verzójának.]

^h K: <4., [?]> Peldák

ⁱ K: elváltoztatásokra. [Korrektúrajellel a margóról beszúrva:] És a' [...] öfzvetételére

^j K: [A margón:] Zsoltár L. 79. örülnék vezfzetem –

^k K: [Fekete tintás kézírás + jellel beszúrva a margóról:] Székely István 1558ban kijött Históriája tele az illy élésmódokkal. Ez a' Könyv bírtokomban vagyon. [Az eddigiek piros tintával kétszer aláhúzva. Alatta vörösesbarna ceruzával, Szemere Pál kezétől:] Helmeccy [Szemere jegyzésére Kölcsey piros tintával ráírta:] Helmecczi jegyzé saját kezével [E három kéztől származó jegyzet piros tintával duplán bekarikázva és mintázva.]

Zrini. Syren.[a] P.[ars] I. 61. olvasd hangal^a (pro hangoson) – P.[ars] II. 34. Széles mellyel Elefantot hafomlittya⁸⁰ – P.[ars] III. 95. Nem gyönyörködöm az te pénzednek⁸¹ – P.[ars] IV. 69. Hasomlit ördögöt feketeségével, Bialt nagyságával 's rettenetefféggel⁸² – P.[ars] V. 6. Vagyon reménsége^b számtalan sok hadán – 24. Mi vitéz kezuenkoen van minden reménség – 63. Hívek lefznek néki 's az orfágnak – 76. A' Gyermekek atya fzavát igen fülelé – P.[ars] X. 56. Ő szerechen toekkel tett szégyent Nagy Pánnak, Enekével pedig fzész Bibil madárnak⁸³ –

Faludi. Nemes ember. L.[ap] 41. Megudvarolni valakit⁸⁴ – 55. Mind csak az erdőt lakni⁸⁵ – Költem.[ények] 41. L.[ap] Vagynak gondbann a' pókotskák, Hálójokat sétálják⁸⁶ – 50. Itt van Húga, fzemélyében sétálja az útakat⁸⁷ – 53. Bécsi aczél pantlikára, Szépen függ a' potrohán⁸⁸ –^c 60. Kárhózzák dftsérik, ki nagy ember lehet!⁸⁹ – 61. mind a' két fzemén vak⁹⁰ –

5.) Peldák az Inversióra – Molnár Zsolt.[ár] Lap. 312. Feltámadt mert ő igazán⁹¹ – 455. Élünk a' testben többé nem mi⁹² – 461. Emeljétek-fel szíveteket, Földön kik vagytok, Emberek!⁹³ – 466. Időt szolgáltatván illendőt⁹⁴ – 109. Mordályság minden ő beszédek⁹⁵ – Zsolt.[ár] 102 v.[ers] 7. És a' melly, már fokot kéfett, Jelen vagyon az az óra⁹⁶ – 129 Zs.[oltár] v.[ers] 4. Mint a' hitván fű ollyak legyenek – Zs.[oltár] 130. v.[ers] 2. Ha Uram bününk szerént Minket büntetnél-meg⁹⁷ – Zs.[oltár] 68. v 3. A' pártütöket rekefzti pufzta és parlag földre – stbb. stbb. –

Illyés Püspök. I R.[ész] Lap. 48. Egy processio lön, nevezetesb mind azoknál mellyek voltak valaha a' világon – 54. Egy Zsidó legistenteleneb és vakmerőbb a' többinél a' koporfóhoz közelgete – II R.[ész] Lap. 220. Levelet írt tellyest csudálatos boelcsességel – I Köt.[et] 371. Miképen,^d O Ignáti, ilyen módon mégy előttem a' Martyromságra⁹⁸ – 376 – Egy levele mellyet írt a' Filipppiaiakhoz, tellyest tudománnyal és mennyei bölcseséggel⁹⁹ –

II. K.[ötet] L.[ap] 371. Láttunk egy nevezetes Doctort e' városban,^e mi barátunkat, bölcslet a' Deáki tudományokban, szerelmetest az oe jó erkoelcfiért, értelmest, tiszteletest, és az emberek fzeinei eloett: jámbort és Istenféloet. – 247. Mivel a' papok közül, kik véle valának, sebefíte-meg egyet¹⁰⁰ – Sz.[ent] Norbertus, egy jó előljárot rendelete a' Praemonstrati szerzetnek, hogy vífelné gongyát^f annak oe helyette, és igazgatná azt, mellyet ő plántált vala – III Köt.[et] L.[ap] 85. Némelly könyvecskéket fzerzett, tellyeseket boelcfeséggel –^g

Gróf Zrini. Syr.[éna] P.[ars] I. 71. Cumillát a' fzészet Szuliman leányát – 91. Minde-nütt villámnak csak nyilak és szablyák¹⁰¹ – P.[ars] II. 8. Igy Túri cselefkzik Toeroektoel

^a K: olvasd <hanga[?]> hangal

^b K: reménsége [jav. e.:] remény

^c K: potrohán – [Vége a 3. fölió rektójának.]

^d K: <l>I Köt. 371. <Láttunk egy nevezetes Doctort e' város-> Miképen,

^e K: varasban, [tollhiba, emend.]

^f K: gongyát [jav. e.:] gond [Az eredetiben: gongyát]

^g K: boelcfeséggel – [Vége a 3. fölió verzójának.]

bántodott¹⁰² – P.[ars] III. 22. Mert lá hogy csak immár effoeben állanak¹⁰³ – 31. Így, kobza f zavával, nyitá hangos torkát (így nyitá)¹⁰⁴ –

56

Ihon már vitézek (így fzol Toeroekoeknek)
Kit óhajtvá vártunk, ezeknek ebeknek
Vérekben meg festhettyuek vitéz kezuenket,
Ihon már az uedoe legyetek emberek¹⁰⁵

P.[ars] V. 37. Támafzt zúgást nagyot, nem reked 's nem lankad¹⁰⁶ – 38. Kívánja mindenik ellenfég vérebe^a Hamar kezét foesthesse és az szuevébe – P.[ars] VI. 11. Híred mindenütt van, 's mint nap úgy tuendoeklik – 87., Kinek soha mását nem látta ég magas – P.[ars] VII. 7. Eskuefzoem Mahometnek^b kit tart ég magas – 27 – Sietnek szállásra ki ki elofzlani¹⁰⁷ – 81. Nem néked, Kaur eb, való szép barjakta¹⁰⁸ – P.[ars] XV., [2.] Nem csak kárt hoznak ránk toeroekoek Tatárok, De tuez, de vas, de minden Elementumok – stbb – Az Attilára irtt Epigramm így kezdodetik: Isten haragjának én szelleti voltam¹⁰⁹ – stbb. – Az Epilogusban¹¹⁰ – De híreket nem csak keresem pennámmal – –

Faludi Verseiben is ezer a' példa. L.[ap] 31. Hogy hívem vagy mind azt véltem¹¹¹ – L.[ap] 30. Kivel fétáltam,^c a' kit imádtam, Nem földi kép¹¹² – 45. Mert örömet, a' hol nintsen, Néha lehet mutatni¹¹³ – 48. Jön a' hajnal, alig várja, Silvanusnak völgyeit Gyenge lábbal hogy megjárja¹¹⁴ – 51. A' kit benne^d fel találnak, Tenyerekkal meg fzedik¹¹⁵ – A' Nádasdi koporsó verfében. A' mig engede, Ki fzámba vette, Embernek efetét, Halálát, életét, a' Nagy Isten.¹¹⁶ – És fok máfok mellyeket minden észre vezfen ha verfeit olvaffa.

Minekelötte tovább mennénk,^e még Gyöngyösiböl, kit olly fokban fzeretnek,¹¹⁷ hozúnkfel holmi szokatlanságokat – Illyenek p.[éldának] o.[káért] a' Keményben.¹¹⁸ Margit ki közzöttök ifjab tartatott¹¹⁹ – A' fellobbanásra néha olly hamarja¹²⁰ – Ő ugyan tovább is örömet így lenne, Elébbi f zavaként férjhez nem is menne: Illy fok jó fzerencsét félre de ki tenne, Hogy azokból egyet választván elvenne¹²¹ – Hogy a' sok^f ideájával, ha a' collectivum fzó fngularisban van is, plural tetetik öfzve regibb íróinkban ezer a' példa. L.[ásd] Molnárt, Zrinit, Illyést. –^g Akartalak, régen Édesem inteni¹²² – (Inverf.[io]) – Ide tartoznak a' Palinodia' ellő forai: A' mint fzőke vize lefoly a' Dunának¹²³ stbb. – és fok máfok.

Bátrak vagyúnk állítani, hogy nálunknál nem sokan ellenkeznek inkább azzal, a' mi Praejudicium Auctoritatis¹²⁴ névvel jegyeztetik, 's mind ezen Idegenségek és Szokatlanfágok nem azért fzedettek itt sorba, hogy állításainknak meghatározó okot adjanak.

^a K: verébe [emend.]

^b K: Mahometnek [Ceruzával aláhúzva, a margón Szemere Pál írásával, két sortávnyi X és:] nek pro re

^c K: sétáltam, [tollhiba, emend.]

^d K: benne [Vége a 4. fólió rektójának.]

^e K: mennénk, [utolsó „n” beszúrva]

^f K: sok' [nagyobb méretű betűvel]

^g K: Hogy a' [...] Illyést. – [Ez a szövegrész a margón áll. Logikai alapon iktattuk ide.]

Azonban ki tagadhatja, hogy Zrini, Gyöngyösi, Illyés, Molnár és Faludi classicus Iróink közé tartoznak? 's ez gyanúságot nyújthat a' felől, hogy talán a' Szokatlanságok újabb kedvellőji, nem kárhozatásra, leg alább nem hirtelen kárhozatásra méltók. Az pedig egyenesen^a következik, hogy a' Soloecismusok¹²⁵ 's Szokatlanságok nem újak nálunk, és hogy Iróink szinte két század előtt^b érzették, a' mit az újabb^c időkben Barcsay Bess.[enyei]^d Dayka 's mások újlag kezdtek érezni. Azon[an] feledjük ezt, 's feledjük azt is, mit e' rész[en] n[é]ztek tőnek, 's igyekezzünk részrehajlás nélkül kitapogatni, mi lehet az újítások ügyében nyelvünkre nézve helyes vagy helytelen.

Lásd jegyzeteimet (zöld kötet) Igy kezdődik: Ha a' római költő így énekel etc. etc. Egészen leirni usque: Jegyzetek Garve Ueber Sprachv[erbesserung]. Ne változtassd!¹²⁶

Magyarázó jegyzetek

¹ Mint az alább felhozott példák mutatják, Kölcsey itt arra utal, hogy mellékmondatokat főnévi igenévvel lehet rövidíteni. Erre a jelenségre Helmecci is kitér a nyelvi újítások számbavételekor: „az infinitívvel élés vagy is a' h o g y elhagyása” (HELMECZI 1816, VI). Sajnos a jelenséget ő sem részletezi jobban, de a kötőszó elhagyására való utalás valószínűsíti, hogy a mellékmondat rövidítéséről van szó. (Lásd a kéziratban található ceruzás rájegyzést is.) Helmecci véleménye azért vonható ide, mert ő olvasta a most közölt kéziratot, hiszen megtalálható azon a keze nyoma. Kölcsey maga is utal arra, hogy Helmecci az ő és Szemere Pál jegyzeteiből dolgozott: „Nem haragszom Helmeccire, még azért sem hogy Jegyzőkönyveinket gondatlanul kiprédálta” (Kölcsey–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1817. június 11. KÖM2, III, 257–258).

² Értsd: DebrÉnek.

³ V. 9. – 9. strófa.

⁴ A 18. számú, *Óh Úr Jézus! első gondunk* kezdetű ének: „És szent lelked jóvoltából Új életet élhessünk; Az által a' kísértetenn, /: Világi szenvedéseken Adj győzedelmet vennünk.”

⁵ A 19. számú, *Jézus! ki a sírbann valál* kezdetű ének: „Hová lön óh halál a' fülánk, Melyet fensz már régolta ránk? Már nem rettegünk miatta, Mert Jézus meghódoltatta Ama félelmek Királyát, Megnyitván sirjának száját.”

⁶ Az 51. számú, *Kegyess Lelek! az Urat dítserjétek* kezdetű ének: „A' ki [Jézus] úgy szerettél, /: Hogy emberré lettél, Isten lévén, érettünk; Add viszszeretnünk, Szent példád követnünk, valamíg tart életünk.”

⁷ A 64. számú, *Az Istennek szent Angyala* kezdetű ének: „E' mai nap egy kisgyermek Szűztől született ti-néktek; A' gyermek szép és oly ékes, Vígasságra kellemetes.”

⁸ Értsd: ILLYÉS 1705–1707.

⁹ Lásd a rövidítésjegyzékben a címleírást.

¹⁰ „Sz. Sylvester Pápa megfzentelé azt a' Templomat [a lateránit], mely elsoe volt megfzenteltetett a' Kerefztyének koezoett”.

¹¹ Azt javasolják, hogy Gallicánus kapitányt tegyék a hadak generálisává. A kapitány „azt felelé, hogy femmi modon nem akarja felvenni azt a' terhet, ha a' Császárnéki nem adgya feleséguel a' leányát Constantiát. A' Császárnem neheztelte volna azt néki adni, látván hogy megérdemlené, ha egy akadémia nem loett volna”.

^a K: pedig <mind> egyenesen

^b K: század <olta érz> előtt

^c K: az újabb [...] Ne változtassd! [Ezt a margón található, barnás tintával írott, Szemere Pál kezétől származó szövegrészt korrektúrajel kapcsolja a 4. fólió verzőjének alján megszakadt autográf főszöveghez.]

^d K: Barcsay Bess. [A sor végén ceruzás csillag.]

¹² Szent György „megeeroesodván a' fegyver hordozására 's forgatására, és Anyya e' világból kimulván, elszándékozá hogy vitéz ember légyen, a' mint az Attya volt.”

¹³ Pollemiusnak az a szándéka, hogy eltérítse fiát, Chrysantust a keresztyén hitről. Ezért meg akarja vele izleltetni a testi örömeket és a házas élet boldogságát. Ebben van segítségére egy barátja, aki ezt tanácsolja neki: „Vagyon egy a' füzetek koezoett Minervában; kihez füzésséggel, boelcfeiséggel, és ekes befzéddelel, nincfen hasonló ebben a' városban; és immár van annyi ideje hogy férjhez mehet. Mennyuenk hozzá szollani, vífellyuenk gondot, hogy vegyefel magára azt a dolgot [Chrysantus ágyba csatását]; és írjuek meg néki, hogy megnyervén azt, a' mit kívánunk, légyen férje neki Chrylantus, és véle egygyetembe légyen oevé minden oeroekséged.”

¹⁴ Helyesen: ILLYÉS 1705–1707, I, 8.

¹⁵ Dalmatica – [lat.] a liturgikus öltözet része; bő, oldalt nyitott, bő ujjú ruhadarab; a diakónusok felső ruhája.

¹⁶ Manipulus – [lat.] a miseruha tartozéka; széles díszes szalag (eredetileg összehajtott kendő) a bal alsó karon.

¹⁷ Szent Szilveszter pápa „Megparancsolá, hogy a' Diaconufok [szerpapok] Dalmaticával élneek, és manipuluffal a' bal kezeken”.

¹⁸ „Egy gazdag várofi poigár, egy igen szép paplant kuelde néki azokáért egfz étfzaka líra a' Szent Atya [Alamizsnás Szent János], mondván: Ki mondaná jó dolognak, hogy én ezzel a' jo paplannal magamat bétakarjam, holott annyi fok fzegények cfak nem hideggel halnak meg az utfzákön: azok boejtoelnek, és én jólakom. Én félek, a' Krisztus ne mondgya nekem, hogy elvoettem az én faragságimnak jutalmát a' világon.” (ILLYÉS 1705–1707, II, 261–262.)

¹⁹ „A' Kerefzt jelét veté magára Antal, és megkérde toele [egy kentaurtól], ha tudnáé mellyik rézfében a' pufztának, lakik az Iften szolgája.”

²⁰ Értsd: FALUDI 1787.

²¹ A „fényes legyetskék” összetételt az eredeti szöveg jegyzetben magyarázza úgy, mint „Szent János Bogarai.”

²² Neander, az iskolából frissen kikerült ifjú azon csodálkozik, hogy a városban annak ellenére szokás „nappal hortyogni, éjjel viradozni”, hogy a természet nem azért adott „egy pár fzetet” az embernek, hogy azt „a' lététben veztegeffe”. (FALUDI 1787, 2–3.)

²³ „Hogy éitem nem fzegényem; hogy meg-halok, nem bánom; fe nem útáalom, fe nem kedvellem felettébb ezt az árnyék Világot, kélfzen 's vigadozva várom tsendes ki-múláfomat.” (Helyesen: FALUDI 1787, 17.)

²⁴ Értsd: FALUDI 1786–1787. Kölcsey minden idézete az I. kötetből való.

²⁵ A hűtlen kedves elbocsátásakor mondja a lírai én: „Tudva vagyon álnokságod, / Azért nem kell barátságod. / Ne a' kosár, vigyd veled, / Benne obsit leveled.” (A dieu.)

²⁶ Tarka madár.

²⁷ Hajnalban „Elmékednek a' Deákok, / Írnak, török fejököt: / Félnék, ne tám Pretzeptorok / Meg fzegdelje böörököt.” (A' hajnal.)

²⁸ „Azon senki ne építsen, / Hogy engem' lát vígadni: / Mert örömet, a' hol nintsen, / Néha lehet mutatni.” (Nem mind vígaság a' vígaság.)

²⁹ Az erdő.

³⁰ „A' madarak meg örülnek, / El lepik az ágokat: / Hím, és nöstény öfzve tülnek / Énekelik álmokat.” (Az erdő.)

³¹ A gyenge Nimfák „El keverve öfzve kapnak, / Jól forgatják inokat: / Hol egy mástól el fzaladnak. / 'S magán rakják tántzokat.” (Az erdő.)

³² Amor ellopta Fillis szívét, majd mikor az visszakéri, így szól: „Itt van fzíved, el rejtettem, / Jó helyen van, el nem véfz: / Több fzívekkel el kevertem, / Mutass reá, tied léfz.” (Fillis.)

³³ Lásd ZRINYI 1980.

³⁴ P.[ars] I. v 19. – Első rész/ének, 19. strófa.

³⁵ Részlet Zrínyi Istenhez való könyörgéséből.

³⁶ Mehmet lantosa a szerencséről énekel: „Nem irigyled nékem az én egyefemet [kegyesemet, szeretőmet], / Inkább hozzá fegézt fzerelfen engemet”.

³⁷ Cherei Pál megsebesült, és váltságdíjat ajánlott az őt legyőző Ibrahim Olaj Bégnek. Erre: „nem goenyoerkoedoem az te pénzednek, / [...] Anélkuel nem fzuekoos tárházam, ha élek”.

³⁸ „Mint mikor az foel fzel Kélmárkbul ki fzakad, / Ama fueruc fenyoes erdoe koezben akad, / Tamaft zugáft nagyot, nem reked, s-nem lankad, / Hajol eloette lágy, es kemény ág fzakad”.

³⁹ Azaz Halul, a török követ befejezte mondandóját, és felmorajlottak a magyar vitézek.

⁴⁰ „De gyorlån utånna fut Vida kegyellen”. Kölcseny javít egy sajtóhibát.

⁴¹ „Demirhám haraggal s’ duchoefféggel nagyob, / De Vitéz Deli Vid igaz huettel bátrab”.

⁴² „az toeb seregek, / Eroes Zrini kezétuel még félemlettek / Benavir serege leg elfoe futamék, / Utånna Arfzláné, Urokat el vefzték.”

⁴³ „Eleiben tuenék Gábriel fzárnýával, / Méltofágos vala Angyali ruhával. / Az ő tefte vala be-foedve biborral, / Az keze fegyveres lángozo palloflál”.

⁴⁴ A sebesülés miatt ágyban haldokló Farkasics Péter azon kesereg, hogy nem a harcmezőn veszti életét: „Ah fzerenchetlen én el nem tudtam vefzni! / Hon kedues halállal meg holt nagy Lofonci”. Ez a példa a hogy elmaradása miatt tartozhat a következő csoportba is.

⁴⁵ „De nem chinál pompát [nem parádézik] Zrini Toeroekoeknek, / Nem mutatja veztég fokaig ezeknek / Ő vitéz fegyverét; de mégyen ellenek”.

⁴⁶ Delimán mondja: „Jueioen-el oe maga [Szulimán], s’ fogjon meg engemet, / Vegye buentetésben én vitéz fejemet, / Meg-láttya ha tartom én uedvoefféggemet / Abban, hogy fzenvedjem, meg fojchon engemet”.

⁴⁷ *Orfeus az fzip Euridice után futván, Euridicet egy Vipera meg-chipte, az mely mérges febben meg-holt Euridice* = ZRINYI 1980, lapszám nélkül a kötet végén.

⁴⁸ Orfeus könyörög így Plutónak a pokolban.

⁴⁹ A lírai én az Istenhez könyörög: „De mind ezeknélis nagyobb te kegyelmed, / Annak vége ninchen. s’ azért bizunk benned, / Mi hafznod féréggel neked toervénykocznod / Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkezned.” (*Feszvletré* = ZRINYI 1980, lapszám nélkül a kötet végén.)

⁵⁰ ZRINYI Miklós, *Adriai tengernék Syrenaiá, azaz a Szigeti veszedelem*.

⁵¹ A várvédők „kis kaput meg nyiták, / Hogy ellenfégg be-jujoen, fzuebuelt kívánnyák, / Mert nem fokat be-erefzteni gondolnak, / Toebbit kin-fzoritván, ezeket ben vágnak.”

⁵² A szöveggörnyezetet lásd a 46. jegyzetben.

⁵³ „az Ur Angyala megjelenék néki [Józsefnek] álmában, mondván: Jofef Dávidnak fia ne fély el venni Mariát a’ Feleségedet: mert a’ mi oe benne fogantatott a’ Szent Lélekoel vagyon.”

⁵⁴ Szent Pál mondja vádlóinak: „Mert ha ártottam, vagy halálra valami méltot cfelekedtem, nem ellenzek meghalni.”

⁵⁵ A szöveggörnyezetet lásd a 13. jegyzetben.

⁵⁶ Mikor Leo pápa Attilát Róma előtt visszafordította, „igen álmétkodtak az Attila Foe kapitányi, látván, hogy Atila oly kegyetlen ember lévén, és oly igen fzonjuhozo az emberek vérét kiontani; [...] ily hamar meg-változott volna, az egy pap fzavára”.

⁵⁷ „A’ Romai Imperium: vagy birodalom Maximufra fzálla, ki feleséguel vevé magának Eudoxiát, a’ meg-holt Csáfzar feleségét, mely dolog akarattya ellen toertének néki: azokaért idoet vára, bofzfzut állani Maximus ellen”.

⁵⁸ „Alkalmatofáságot voenek az oe ellenségei oetet [Szent Jeromost] rágalmazni, és ellene morgolodni”.

⁵⁹ „Az Iften hatalmas megadni a’ felkednek a’ jutalmat, mellyet megérdemel.” (Helyesen: ILLYÉS 1705–1707, II, 54.)

⁶⁰ „Sok idoe kívántatnék elfzámlláni, mely fok betegeket gyogyítottmeg Sz. Márton Puelfoek, áitatos buzgo imádsága által.”

⁶¹ FALUDI 1770–1771, Harmadik század, 87.

⁶² him. fzin – feltehetően a himez és színlel rokon jelentésű szavak töveivel van dolgunk (CzF. MNYÉS. TESz).

⁶³ A párját vesztett gerle kesereg: „Fák, folyó patakok, gyönyörű pázsit, nem vagytok már kellemetesk fzeimeimnek: meg fzünt élti fzerelmesem! Mit késtetjük fzivemet? fiessünk ötet követni.” A prózafordítás alapjául szolgáló francia szöveg: „Arbres, ruisseaux, gazon delicieux, / Vous n’ avez plus de charme pour mes

yeux. / Mon amant a cessé de vivre. / Qu' attendons nous mon coeur? hâtons de le fuivre." (FALUDI 1786–1787, I, 89–90.)

⁶⁴ A 43. számú, *Jövel Szent Lélek Úr Isten!* kezdetű ének, melynek a Szentlélek a megszólítottja: „Világossítsd meg elménket, Hogy hihessük a Krisztust Egy idvességnek lenni”. (Helyesen: DebrÉnek, 325.)

⁶⁵ A 44. számú, *Óh Szent Lélek! hívek bölts tanítója* kezdetű ének. A Szentlélek a szöveg megszólítottja: „Nem kérünk tőled szóllást sok nyelvekenn, Sem hogy tsudát tégyünk betegekenn: Tsak szentséget munkálkodjál mi bennünk, Így lehet nekünk az Úrhoz mennünk.”

⁶⁶ A 179. számú, *Dítsőült helyekenn mennyei paraditsombann* kezdetű ének: „Dítséret, dítsőség, tisztesség, és háláadás, /: A' Szentek Urának légyen örök magasztalás, Kibenn soha nints megváltozás, Vagy ígérttől elhanyatlás, Tőle fejünkre szálljon áldás!”

⁶⁷ Borromei/Boroméus Szent Károly püspök „Az Anyafzentegyházhoz tartozando jofzágoknak, és tifziveléseknek elfoztáliban, és kinekinek igazát megadáliban, mindenkor az igazásnagk egyenes uttyán járt.”

⁶⁸ A megadott helyen a kiírt fordulat nem található.

⁶⁹ A 69. számú, *Isten! a' roppant egeknek* kezdetű ének: „Jó vagy Te [Isten], jónak szerzője! Minden teremtesidnek, /: De jó vagy ldvezítője Válszott híveidnek!”

⁷⁰ XLI. zsolttár: „En ellenségim fzdídnak engemet, Örúlnék veztetem; Mondják: halála ennek ha jó el? Neve mikor véfz el?”

⁷¹ „Hozd ki Úr Isten, a' többit is, /: Vesd végét ő fogságoknak is; Mint az erős zúgó széllal Mind e' föld megszárad széllal.”

⁷² CXLVIII. zsolttár: „A' Nap és Hóld őt' [az Urat] dítsérje Minden tsillagokkal öszve.” (Helyesen: DebrÉnek, 271.)

⁷³ XXXVII. zsolttár.

⁷⁴ XCI. zsolttár.

⁷⁵ CXXIII. zsolttár.

⁷⁶ Édesanyja mondja Aranyszájú Szent Jánosnak: „Várákazzál [a szerzetbe lépéssel], had hunnyamel fzeimeimet elsoeben, azután azt mivelhedd a' mit akarfz.”

⁷⁷ „minnyájan nagy kívánsággal várták oetet [Nazianszoszi/Nazianzi Szent Gergelyt], hogy oe lenne Praelátófook nékik, és igen kérék oetet hogy vennéfel azt a' méltosagot, Oe pedig sueketségre vevé mind azokat a' kéréfeket, és [...] a' Puefpoekség tifztimek lemmi dolgában magát nem elegyité.”

⁷⁸ Szent Remigius püspök „tanácfúl adta, hogy fenki tulajdon feleséget rutnak lenni ne állítfa. fe a' másét fzeépnek lenni ne boecsuellye.”

⁷⁹ Szent Seraficus Ferenc így bánkodik: „Oh mely méltán buentetoedoem moftan, bédugván fueleimet az lftennek, és fiket lévén az oe jo fugalláfinak”.

⁸⁰ Szulimán lováról van szó: „Széles mellyel Elefantot hafomlittya, / Koermel, fzaraz innal fzaravft meg haladgya”.

⁸¹ A szövegkönyvetet lásd a 37. jegyzetben.

⁸² „lhon juen egy nagy Sas haragos koerméuel, / Hafónlit oerdoegoet feketefégéuel, / Bialt nagyfágával, s retteneteféggel”.

⁸³ A dalnokként híres Embrulahról van szó. Szerecsen tök – nagy, öblös hangszer; bibil – fülemüle.

⁸⁴ „Hab pipáját, és erős bornótyát kezdi vala dítsérni, azután az lftállóba vezete, hogy meg-udvaroljam al-más-kék paripáját”.

⁸⁵ A vadászatról szól a mondat: „Mind tsak az erdöt lakni, minden berket ki-hajháfzni [...]; munka nem múlatság.”

⁸⁶ A' *hajnal*.

⁸⁷ „Siet Fébus [Phoebus, azaz Apollón], és fzekerét / Másra bízza, ide tér: / Egen hagyja fényes fzeékét, / Az erdöktől fzállást kér. / Itt van Húga [azaz Artemisz, a vadászat istennője] fzemélyébenn, / Sétálja az útakat: / Arany puzdrát tart kezébenn, / Nyilazza a' vadakat.” (Az erdő.)

⁸⁸ „Tifzta kötént vezf magára, / Hármás kés van oldalán: / Bétsi atzél pantlikára / Szépen függ a' potrohán.” (A' szakáts.)

⁸⁹ A paraszt mondja: „Ki legyen Kupidó, eddig nem tudhattam, / Noha ő felöle már sokat halottam. / Karhosszák, dítsénk, ki nagy ember lehet!” (Kupidóról. A' paraszt, és a' költeményes.)

⁹⁰ *Kupidóról. A' paraszt, és a' költeményes.*

⁹¹ A 26. számú, *Feltámadt a' mi életünk* kezdetű ének: „Feltámadt a' mi életünk: Vigan méltó énekel-nünk, Úr Krisztust dicsérszünk [...]. Feltámadt mert ő igazán, Angyala jelenté nyilván Koporsónak jobb-jánn.”

⁹² A 174. számú, *Uram! bocsásd el népedet békével* kezdetű ének: „Élünk e' gyarló testben többé nem mi. Hív szerelmétől [Jézusétól] nem szakaszt el semmi.”

⁹³ A 181. számú, *Emeljétek fel szíveteket* kezdetű ének.

⁹⁴ A 180. számú, *Adjunk hálákat az Istennek* kezdetű ének: „Áldott légy Uram! ez esztendőt Hogy ekkép megkoronáztad; Időt szolgálatvann illendőt, Bőv természettel felruháztad Földünket”.

⁹⁵ LIX. zsoltár: „Mint az éles kard az ő nyelvek [értsd: Dávid ellenségei], Mordályság minden ő befzedék”.

⁹⁶ „Azért kelj fel, óh Úr Isten! Haragod ne gerjedezzen; Sion' városát szánd meg. És néki kegyelmez meg: Mert már im' az idő eljött, És a' mely már sokat későtt: Jelen vagyon az az óra, Hogy dolga forduljon jóra.”

⁹⁷ „Ha, Uram! bűnünk szerént Minket büntetnél meg: Uram! e' világ szerént Ki állhatna úgy meg?”

⁹⁸ „Monda Polycárus: Miképpen oh Ignáti ilyen módon mégy eloettem a' Mátyrómságra? Minémue koenyoeergéfelet, és imádságokat toetfél az Istennek, hogy néked ezt a' malafztot engedte?”

⁹⁹ Szent Polúkarosz Püspökről van szó: „Hafonlokeppen nagyra boecsueltetik egy levele, mellyet irt a' Filipiaiakhoz, tellyest tudománnyal, és mennyei boelcfséggel.”

¹⁰⁰ „Máfzor pedig éjjele a' Szentegyházba menvén [Szent Norbert püspök], a' reggeli Solofimára, egy igen gonofz ember, megakará oetel oelni, de az Isten nem engedé, mivel a' Papok koezuel, kik véle valának, febelítomeg eggycet, gondolván, hogy a' volna a' Puespoek.”

¹⁰¹ A török had leírásában áll ez: „El lepték az foeldet ezek mint az hangyák / [...] / Mindenuet villámnak chak nyilak, es fzbalyák / Es mindent rettentnek lobogos kopiák.”

¹⁰² „Vadáfzt halomban már [értsd: megmar a megtámadott oroszlán] eroes hálokat bont, / Valamerre fordul piros vért fokot ont, / Igy Turi chelekfzik Toeroektuel bántodot.”

¹⁰³ Mehmet mondja, hogy az időjárás miatt sem kell félnie Zrínyi támadásától: „De az lágy foelyhoekis en-gemet biztatnak, / Mert lá hogy chak immár efooben állanak”.

¹⁰⁴ A kobzos énekét vezeti be a szöveg: „Ablak felé uele oefzve hajtvan lábát, / Igy kobza fzaával nyitá hangos torkát”.

¹⁰⁵ Mehmet basa mondja katonáinak a rájuk csapó magyarokról.

¹⁰⁶ A szöveggörnyezetet lásd a 38. jegyzetben.

¹⁰⁷ „De harmadik loevéft nem merék meg várni [a törökök], / Sietnek fzálláfra ki ki el ofziani”.

¹⁰⁸ Tamburás Istók kezében tartja a zsákmányolt török zászlót, mire Demirhám így kiált: „Nem néked, [...]”.

¹⁰⁹ *Atilla* = ZRÍNYI 1980, a kötet végén.

¹¹⁰ A kötetet lezáró vers. Eredeti címe: *Peroratio* = ZRÍNYI 1980.

¹¹¹ *A dieu.*

¹¹² *Klörinda.*

¹¹³ *Nem mind vigaság a' vigaság.*

¹¹⁴ *Az erdő.*

¹¹⁵ „A víg Nimfák el bujkálnak, / Szatirusok keresik: / A' kit benne fel találak / Tenyerekkel meg fzedik.” (*Az erdő.*)

¹¹⁶ „A' mfg engedte, / Ki fzamba vette / Embernek esetét, / Halálát, életét, / A' Nagy Isten: / Forgattam ka-romat, / Baj vívó kardomat”. (*Nádasdi' koporsós versei* = FALUDI 1786–1787, I, 82.)

¹¹⁷ Kölcsey gyakran emlegette elmarasztalólag Gyöngyösit és népszerűségét: *Berzsenyi Dániel versei* = KÖM2, I, 422–423; *Nemzeti hagyományok* = KÖM2, I, 518, 520–521; *A vadászok* = KÖM2, I, 336.

¹¹⁸ Értsd: GYÖNGYÖSI 1999. Gyöngyösi István művei esetében nem állapítható meg pontosan, hogy Kölcsey milyen kiadásból dolgozott, ezért a legfrissebben megjelent kiadásra hivatkozom.

¹¹⁹ Az idézett részlet, mely az I. könyv I. részének 34. strófájában (I/I/34 = GYÖNGYÖSI 1999, 34) áll, az eposz szöveghagyományában több változatban fordul elő. Néhány példa:

1.) „Margit, ki koezoetock Ifiab tartatott” (Buda, Veronica Nottenstein özvegnél, 1737, 1744);

2.) „Margit, ki koezoek Iffjabnak tartatott” (Buda, Nottenstein János Györgynél, [1730 körül]);

3.) „Margit, ki koezoettoek Ifiabnak tartatott” (Sopron, Seisz Josephnél, 1748).

¹²⁰ „a szű, mint száraz pozdorja, / A fellobbanásra néha oly hamarja, / Alig lát valakit, azt máris akarja, / Hogy megelézésre szoríthassa karja.” (I/III/48 = GYÖNGYÖSI 1999, 33.)

¹²¹ I/IV/15 = GYÖNGYÖSI 1999, 38. Lányai Annáról és kéréiről van szó.

¹²² II/IV/41 = GYÖNGYÖSI 1999, 81.

¹²³ GYÖNGYÖSI 2000, 77.

¹²⁴ Praejudicium Auctoritatis – [lat.] tekintélyből fakadó előítélet.

¹²⁵ Soloecismus – [gör., lat.] durva nyelvi hiba, idegenszerűség.

¹²⁶ A hivatkozott mű: Christian GARVE, *Einige allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserung = Sammlung einiger Abhandlungen aus der Neuen Bibliothek der schönen Wissenschaften und der freyen Künste*, neue, mit sieben Aufsätzen vermehrte Auflage, I–II, Leipzig, 1802.

Az említett jegyzetkötet a jelenleg ismert források alapján nem azonosítható. Ismeretes Kölcseynek egy rövid, német nyelvű kiadatlan jegyzete Garve szóban forgó művéből („Pécel. Jun’ 27d. 1814.” OSZK Kt, Quart. Hung. 4361). Kölcsey Szemerével együtt 1814 nyarán olvasta Garve tanulmányát (vö. Kölcsey–Helmecky Mihályhoz, Pécel, 1814. augusztus 1. KÖM2, III, 153). Az itt mondottakkal összhangban Kölcsey egy Kazinczyhoz írott levelében Garve kapcsán céloz arra a felfogásra, mely a nyelv fejlődésében lehetségesnek tart nyugvó pontot: „Garvenak nyilván nincs igaza, mert ő sem nem poéta, sem nem metafizikus, csak popular filozóf. Soha sem lehet a német nyelv oly tetőn, hogy neki szükség legyen a non plus ultrát elébe mérni. Goethe és Voss nem Garve!” (Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1816. május 11. KÖM2, III, 242.)

A Szemere Pál írásával fennmaradt betoldás szerzősége bizonytalan. Feltételezhető, hogy mivel egy Kölcseytől elkezdett, de a lap alján megszakadt mondat folytatásáról van szó, Szemere egy jelenleg nem ismert papírról másolta át Kölcsey mondatának végét. Az utolsó bekezdéssel kapcsolatban még több a bizonytalanság. A szöveg beszélője lehet Kölcsey, hiszen Garvét olvasta és jegyzetelte, ugyanakkor egy levelében Szemere is utalt arra, hogy vannak kivonatai Garvéból (Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1816. február 18. KazLev. XIII, 503).

Rövidítések

BALASSA 1898 = *Mondolat, Dicshalom 1813*, kiad., bev. BALASSA József, Bp., Franklin, 1898 (Régi Magyar Könyvtár, 10).

BERZSENYI 1816 = BERZSENYI Dániel’ *Versei*, kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály, második meg bővített kiadás, Pest, 1816.

CZEIZEL 1928 = CZEIZEL János, *Kölcsey Ferenc szerepe az Antimondolatban*, ItK, 1928, 76–78.

CzF = CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I–VI, Pest/Bp., 1862–1874.

DebrÉnek = *Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekes könyv, mely Sz. Dávid’ Soltárainn kívül magábann foglal némely kiválogatott, és a’ helvétziai vallástételt követő négy superintendentia által jóváhagyott énekeket, egynéhány buzgó imádságokkal együtt*, Debreczenbenn nyomtatta CSÁTH György, 1808.

FALUDI 1770–1771 = FALUDI Ferenc, *Boelts, és figyelmetes udvari ember*. Irta Spányol nyelven GRACIAN Boldisár. Fordította németbuel FALUDI Ferentz S. J. Első szászad, második nyomtatás, Posonyban, Landerer János Mihály Költségével, 1771; Második

- század, Posonyban, Landerer Mihály János által, 1770; Harmadik század, Posonyban, Landerer Mihály János által, 1771.
- FALUDI 1786–1787 = FALUDI Ferentz' *Köteményes maradványi*. Egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a' magyar költeményes gyűjtemény öregbedésére RÉVAI Miklós, Győrött, Strajbig József' betűivel, 1786–1787, I–II.
- FALUDI 1787 = *Istenes jóságra és szerentsés bóldog életre oktatott nemes ember*. Írta Ánglus Nyelven DORELL József S. J. Fordította Olaszból FALUDI Ferentz S. J. Pozsonyban és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségén és betűivel, 1787.
- GYAPAY 2001 = „A' tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsey kritikusai pályakezdése*, Bp., Universitas, 2001 (Klasszikusok).
- GYÖNGYÖSI 1999 = GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledt Főnix avagy Kemény János emlékezete*, kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 10).
- GYÖNGYÖSI 2000 = GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága és Pali-nódia (Kesergő Nimfa)*, kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 11).
- HELMECZI 1816 = HELMECZI Mihály, *Értekezés az úgy nevezett Újításokról a' Nyelvben* = BERZSENYI 1816, III–XLIX.
- ILLYÉS 1705–1707 = ILLYÉS András, *Keresztyeni életnek példája avagy tuekoere, az az: a' szenteknek elete, mellyet Régen tudos, és Nevezetes Olasz Autorok Koenyeiboel, kiváltképpen való szorgalmatossággal, Olasz nyelven roevind sommában foglalt Romában: és annakutánna Magyar nyelven megmagyarázott Magyar Országban: és rendszeren oett Részre osztott: azután pedig toebb Keresztyén Nemzeteknek is lelki vizsgálásra 's épueletére Deák nyelvel megajándékozott: most pedig megjobbítással másod-szoris Magyarul kinyomtatott* ILLYES Andras erdélyi puespoek. Első része. [...] [Külön címlappal I–III. rész] Nagy-Szombatban Nyomtatott, az Academiai Boetuekkel M.DCC.V. Esztendoeben. [Külön címlappal IV. rész] Nagy-Szombatban [...] M.DCC.VII. Esztendoeben. [Külön címlappal V. rész] Nagy-Szombatban [...] M.DCC.VII. Esztendoeben.
- JENISCH 1796 = Daniel JENISCH, *Philosophische-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens, namentlich: Griechischen, Lateinischen; Italienischen, Spanischen, Portugiesischen, Französischen; Englischen, Deutschen, Holländischen, Dänischen, Schwedischen; Polnischen, Russischen, Lithauischen*, Berlin, 1796.
- KAZINCZY 1799 = KAZINCZY Ferenc *Művei*, I–II, kiad. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók).
- KazLev = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., Akadémiai, 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960.

- KOZMA–LADÁNYI 1982 = L. KOZMA Borbála, LADÁNYI Sándor, *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1982 (Magyarországi Egyházi Könyvtárak Kéziratkatalógusai, 3).
- KÖLCSEY 2001 = KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).
- KÖLCSEY–SZEMERE 1898 = [KÖLCSEY Ferenc, SZEMERE Pál], *Felelet a Mondolatra*. kiad., bev. BALASSA József, Bp., Franklin, 1898 (Régi Magyar Könyvtár, 11).
- KölcsLev = KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990.
- KÖM2 = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960.
- MM1 = KÖLCSEY Ferencz' *Minden munkái*, I–VI, szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Pest, Heckenast Gusztáv, 1840–1848.
- MNyÉSsz = *A magyar nyelv értelmező szótára*, I–VII⁴, szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., Akadémiai, 1986.
- RGy = A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye.
- SZEMERE P. 1890 = Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin, 1890.
- SzT = Szemere-tár.
- TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, szerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1984.
- ZRÍNYI 1980 = ZRINI Miklos Groff, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bécs, 1651, reprint, utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai–Magyar Helikon, 1980. [A kötetben nincsenek lapszámok.]